નિવેદન

...તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપાદાન-નિમિત્તનું સ્થાન એવું છે કે તેના યથાર્થ જ્ઞાન સાથે ધર્મ-અધર્મનો સંબંધ છે. ઉપાદાન અને નિમિત્તનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવામાં જગતના જીવોની ઘણી મોટી અને સ્પષ્ટ—'વછેરાંનાં ઇંડાં'ને દેખવા જેવી*—ભૂલ થઈ રહી છે. એ મહાન ભૂલને જીવ જ્યાં સુધી નથી ટાળતો ત્યાં સુધી તેનું કલ્યાણ થતું નથી. આ પુસ્તક તે મૂળભૂત ભૂલનું સ્વરૂપ અને તેને ટાળવાનો સચોટ ઉપાય દર્શાવે છે.

આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ સ્વ-પર પ્રકાશક હોવાથી તે સ્વને જાણતાં પરને પણ જાણે છે; પોતાંમાં જે કાર્ય થાય તેને અને તે વખતે બાહ્ય સંબંધરૂપ અન્ય દ્રવ્યોને પણ જાણે છે, એવું જ્ઞાન-સામર્થ્ય છે. કાર્ય થવા માટેની પદાર્થની તે વખતની લાયકાતને 'ઉપાદાન' કહેવાય છે ને સંયોગી પર પદાર્થને 'નિમિત્ત' કહેવાય છે. ઉપાદાન-નિમિત્તનું યથાર્થ જ્ઞાન તે સ્વ-પરના ભેદજ્ઞાનનું કારણ છે.

જેમને આત્મજ્ઞાન નથી એવા અજ્ઞાની જીવો ઉપાદાન અને નિમિત્તના સાચા સ્વરૂપને ઓળખતા નથી; સાચા

---

* 'વછેરાંનાં ઇંડાં' દેખવા સંબંધી હકીકત માટે જુઓ—પૃ. ૧૭૮

વિષયપ્રવેશ

એકેક સમયનું સ્વતંત્ર ઉપાદાન

વસ્તુનો સ્વભાવ ઉત્પાદ-વ્યય રૂપ હોવાથી તેમાં દરેક સમયે નવું નવું કાર્ય થયા જ કરે છે. પહેલા સમયના પર્યાયમાં ન હોય એવું કાર્ય બીજા સમયના પર્યાયમાં પ્રગટે છે. કોઈને પહેલા સમયે મિથ્યાત્વદશા હોય ને બીજા સમયે સમ્યક્ત્વદશા પ્રગટે છે. ત્યાં જેની દૃષ્ટિ વસ્તુના સ્વભાવ ઉપર નથી પણ સંયોગ ઉપર છે એવો અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે-"અમુક નિમિત્ત આવ્યું માટે આ કાર્ય થયું. સદ્‌ગુરુ વગેરે નિમિત્તો મળ્યા માટે સમ્યક્ત્વ થયું. જો પોતાની મેળે જ કાર્ય થતું હોય તો પહેલાં કેમ ન થયું?" આ અજ્ઞાનીનો મોટો ભ્રમ છે, અને એ ભ્રમ જ ઉપાદાન-નિમિત્ત સંબંધી ભૂલનું મૂળ કારણ છે. એ ભ્રમને લીધે જ (અર્થાત્ સ્વભાવદૃષ્ટિથી ચ્યૂત થઈને સંયોગદૃષ્ટિને લીધે જ) જીવ અનાદિકાળથી સંસારસમુદ્રમાં ગોથાં ખાઈ રહ્યો છે. વસ્તુનું યથાર્થસ્વરૂપ તેના દરેકે દરેક પર્યાયની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા અને પર પદાર્થોથી તદ્દન ઉદાસીનતા બતાવીને આ ગ્રંથ અજ્ઞાનીના તે મહાન ભ્રમનું ખંડન કરે છે.

ચેતન કે જડ બધી વસ્તુઓ દરેક સમયે પોતાના પરિણમન સ્વભાવથી જ નવા નવા પરિણામે ઉપજે છે. પૂર્વે સમયે

એક પરમાણુ કાળા રંગરૂપે અને બીજો ધોળા રંગરૂપે પરિણમે; બંનેને દ્રવ્ય-ગુણ તો સમાન છે, પૂર્વે પર્યાય પણ બંનેને સમાન હતો અને અનાદિથી પરિણમતા-પરિણમતા બંને વર્તમાનકાળ સુધી જ આવ્યા છે, છતાં પરિણામમાં ફેર પડે છે. કેમ કે તે તે પરમાણુના પરિણમનની તે સમયની લાયકાત સ્વતંત્ર છે.

આવી જ વસ્તુની સ્વાધીનતા છે અને આવા જ્ઞાનમાં જ સ્વભાવનો પુરુષાર્થ છે. જેમ ત્રિકાળી દ્રવ્ય સત્ છે, તેનો કોઈ કર્તા નથી ને તેને કોઈની અપેક્ષા નથી તેમ તેના અનાદિ અનંત સમયમાં દરેક સમયના એકેક પર્યાયો પણ સત્ છે, બીજાની અપેક્ષા વગરના છે. દરેક સમયનો પર્યાય પોતાની સ્વતંત્ર લાયકાત ધરાવે છે.—આનું જ નામ ઉપાદાન. દ્રવ્ય-ગુણની સ્થિતિ સદા એક સરખી હોય, પરંતુ પર્યાયો સદા એક સરખા હોય નહિ.

ત્રિકાળી દ્રવ્યને અને તેના પર્યાયના એકેક સમયના સ્વતંત્ર કાર્યને જાણવું તે ઉપાદાનનું જ્ઞાન છે અને તે વખતે સંયોગરૂપ અન્ય દ્રવ્યોનું જ્ઞાન કરવું તે નિમિત્તનું જ્ઞાન છે. એ બંનેને સ્વતંત્ર જાણે તો જ બે પદાર્થોમાં એકતાબુદ્ધિ ટળી સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ આ 'નિમિત્ત પદાર્થને લીધે ઉપાદાનનું કાર્ય થયું કે નિમિત્ત આવ્યું માટે કાર્ય થયું; નિમિત્તે કાંઈ અસર કરી, મદદ કરી, પ્રેરણા કરી' એવા પ્રકારનો કાંઈ પણ સંબંધ માનવો તે ઉપાદાન-નિમિત્તનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી પણ મિથ્યાજ્ઞાન છે.

સ્વભાવથી દરેક પદાર્થની સ્વાધીનતા અને એક પછી એક દશારૂપે થવાની તેની સ્વતંત્ર લાયકાત, તેને જે જીવો સૂક્ષ્મતત્ત્વદૃષ્ટિના અભાવને લીધે નથી જાણતા તેઓ એક પદાર્થને બીજા પદાર્થ સાથે સંબંધ હોવાની–એટલે કે વસ્તુની પરાધીનતાની મિથ્યાકલ્પના કર્યા વગર રહી શકતા નથી. અને એવી જે વસ્તુના સ્વરૂપથી વિપરીત કલ્પના છે તે જ મોટો અધર્મ છે. આ પુસ્તક યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ બતાવીને ભવ્ય જીવોને તે અધર્મથી છોડાવે છે.

ભૈયા ભગવતીદાસજી કૃત

ઉપાદાન-નિમિત્ત સંવાદ

(દોહા)

પાદ પ્રણમિ, જિનદેવ કે, એક ઉકિત ઉપજાય ।
ઉપાદાન અરુ નિમિત્ત કો, કહું સંવાદ બનાય ॥ ૧

પૂછત હૈ કોણ તહાં, ઉપાદાન કિહ નામ ।
કહો નિમિત્ત કહિયે કહા, કબકે હૈં ઇહ ઠામ ॥ ૨

ઉપાદાને નિજ શક્તિ હૈ, જિયકો મૂલ સ્વભાવ ।
હૈ નિમિત્ત પરયોગ તેં, બન્યો અનાદિ બનાવ ॥ ૩

નિમિત્ત કહે મોકોં સબૈ, જાનત હૈં જગ લોય ।
તેરો નાવ ન જાનહીં, ઉપાદાન કો હોય ॥ ૪

ઉપાદાન કહે રે નિમિત્ત, તૂ કહા કરૈ ગુમાન ।
મોકોં જાનૈં જીવ વે, જો હૈં સમ્યક્‌વાન ॥ ૫

કહે જીવ સબ જગત કે, જો નિમિત્ત સોઈ હોય ।
ઉપાદાન કી બાત કો, પૂછે નાંહી કોય ॥ ૬

ઉપાદાન વિન નિમિત્ત તૂ, કર ન સકૈ ઇક કાજ ।
કહા ભયૌ જગ ના લખૈ, જાનત હૈં જિનરાજ ॥ ૭

દેવ જિનેશ્વર ગુરુ યતી, અરુ જિન આગમ સાર ।
ઇહ નિમિત્તતેં જીવ સબ, પાવત હૈં ભવપાર ॥ ૮

છોર ધ્યાન કી ધારના, મોર યોગ કી રીતિ ।
તોર કર્મ કે જાલ કો, જોર લઈ શિવ પ્રીતિ ॥ ૩૯

તબ નિમિત્ત હાર્યો તહાં, અબ નહિં જોર બસાય ।
ઉપાદાન શિવ લોક મેં, પહુંચ્યો કર્મ ખપાય ॥ ૪૦

ઉપાદાન જીત્યો તહાં, નિજબલ કર પરકાસ ।
સુખ અનંત ધ્રુવ ભોગવે, અંત ન બરન્યો તાસ ॥ ૪૧

ઉપાદાન અરુ નિમિત્ત યે, સબ જીવન પૈ વીર ।
જો નિજશક્તિ સંભારહીં, સો પહુંચેં ભવતીર ॥ ૪૨

ભૈયા મહિમા બ્રહ્મ કી, કૈસે બરની જાય ?
વચન અગોચર વસ્તુ હૈ, કહિબો વચન બનાય ॥ ૪૩

ઉપાદાન અરુ નિમિત્ત કો, સરસ બન્યો સંવાદ ।
સમદૃષ્ટિ કો સુગમ હૈ, મૂરખ કો બકવાદ ॥ ૪૪

જો જાનૈ ગુણ બ્રહ્મ કે, સો જાનૈ યહ ભેદ ।
સાખ જિનાગમ સોં મિલૈ, તો મત કીજ્યો ખેદ ॥ ૪૫

નગર આગરો અગ્ર હૈ, જૈની જન કો વાસ ।
તિહં થાનક રચના કરી, 'ભૈયા' સ્વમતિ પ્રકાસ ॥ ૪૬

સંવત્ વિક્રમ ભૂપ કો, સત્તહસૈ પંચાસ ।
ફાલ્ગુણ પહલે પક્ષ મેં, દશોં દિશા પરકાશ ॥ ૪૭

ઉપાદાન–નિમિત્ત સંવાદ

આ ઉપાદાન-નિમિત્તનો સંવાદ છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બંનેનો ઝઘડો અનાદિથી છે. ઉપાદાન એમ કહે છે કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ ગુણોની સંભાળ કરવાથી આત્માનું કલ્યાણરૂપ કાર્ય થાય. નિમિત્ત એમ કહે છે કે શરીરાદિની ક્રિયા કરવાથી કે દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રથી અને શુભભાવથી આત્માનું કલ્યાણ થાય. આ પ્રમાણે પોતે પોતાની વાત સિદ્ધ કરવા ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને દલીલો રજૂ કરે છે, અને એ ઝઘડાનું અહીં વીતરાગ શાસનમાં સાચા જ્ઞાન વડે સમાધાન થાય છે.

અનાદિથી જગતના અજ્ઞાની જીવોની દૃષ્ટિ પર ઉપર છે તેથી 'મારા આત્માનું કલ્યાણ કરવાની મારામાં તાકાત નથી, હું પાંગળો–શક્તિ વગરનો છું, કોઈક દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર વગેરે પર મને સમજાવી દે તો મારું કલ્યાણ થાય' એમ પરની ઓથે આત્માનું કલ્યાણ અનાદિથી માને છે. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પોતાના આત્મા ઉપર છે તેથી તે એમ માને છે કે આત્મા પોતે પુરુષાર્થ કરે તો મુક્તિ થાય. પોતાના પુરુષાર્થ સિવાય કોઈકના આશીર્વાદ વગેરેથી કલ્યાણ થશે એમ માનવું તે અજ્ઞાન છે. આ રીતે ઉપાદાન કહે આત્માથી કલ્યાણ થાય, અને નિમિત્ત કહે પર ચીજનો સાથ હોય તો કલ્યાણ થાય. એમાં નિમિત્તની વાત તદ્દન અજ્ઞાન ભરેલી ખોટી છે એમ આ સંવાદથી સિદ્ધ કરશે.

જિનદેવ સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાનના ચરણકમળમાં પ્રણમીને એટલે વિશેષ પ્રકારે નમસ્કાર કરીને હું એક યુક્તિ બનાવું છું, એટલે તર્કનું દોહન કરું છું. આ સંવાદમાં યુક્તિવડે વાત કરી છે, માટે સમજનારે પણ તર્ક અને યુક્તિવડે સમજવાની મહેનત કરવી પડશે. એમને એમ ઉપરટપકે સાંભળવાથી નહિ સમજાય.

જેમ છાશને વલોવે તો માખણ નીકળે તેમ પોતે જ્ઞાનમાં વિચાર કરીને સમજે તો સાચું તત્ત્વ મળે. જેમ ઘરનું માણસ ગમે તેવો પોચો ગરભલા જેવો રોટલો કરી દે પરંતુ તે કાંઈ ખાઈ ન દે, પોતાને જાતે ખાવો પડે, તેમ શ્રી સદ્‌ગુરુ ગમે તેવી સહેલી ભાષા કરે પરંતુ ભાવ તો પોતાને સમજવા પડશે. તત્ત્વ સમજવા માટે પોતામાં વિચાર કરવો જોઈએ. જેમને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનરૂપી આત્મલક્ષ્મી પ્રગટી છે એવા શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને તેમની કહેલી વાતને ન્યાયની સંધિથી યુક્તિપૂર્વક હું [ભૈયા ભગવતીદાસજી] ઉપાદાન-નિમિત્તના સંવાદરૂપે કહીશ.

પ્રશ્ન

પૂછત હૈ કોઉ તહાં, ઉપાદાન કિહ નામ,
કહો નિમિત્ત કહિયે કહા, કબકે હૈ ઇહ ઠામ. ૨

અર્થ:-ત્યાં કોઈ પૂછે છે કે ઉપાદાન કોનું નામ? નિમિત્ત કોને કહીએ? અને તેમનો સંબંધ ક્યારથી છે તે કહો. ૨.

ઉપાદાન એટલે શું તે ઘણા લોકો જાણતા નથી; ચોપડામાં ઉપાદાનનું નામ પણ ક્યાંય આવે નહિ. દયા વગેરે કરીએ તો

ધર્મ થાય એમ તો ઘણા લોકો સાંભળે છે અને માને છે, પરંતુ આ ઉપાદાન શું અને નિમિત્ત શું તેનું સ્વરૂપ જાણતા નથી. તેથી તે ઉપાદાન અને નિમિત્તનું સ્વરૂપ આ સંવાદમાં બતાવ્યું છે.

દહીં થવામાં દૂધ તે ઉપાદાન છે અને છાશ તે નિમિત્ત છે. દહીં થાય છે તે દૂધમાંથી થાય છે, છાશમાંથી થતું નથી. જો છાશમાંથી થતું હોય તો પાણીમાં છાશ નાખવાથી પણ દહીં થવું જોઈએ. પરંતુ એમ થતું નથી; તેમ શિષ્યના આત્માની પર્યાય પલટીને મોક્ષ થાય છે કાંઈ ગુરુનો આત્મા પલટીને શિષ્યની મોક્ષદશારૂપે થતો નથી. શિષ્યનો આત્મા પોતાનું ઉપાદાન છે, તે પોતે સમજીને મુક્ત થાય છે. પરંતુ ગુરુના આત્મામાં શિષ્યની કોઈ અવસ્થા થતી નથી.

ઉપાદાન = [ઉપ + આદાન] ઉપ એટલે સમીપ અને આદાન એટલે ગ્રહણ થવું તે; જે પદાર્થના સમીપમાંથી કાર્યનું ગ્રહણ થાય તે ઉપાદાન છે; અને તે વખતે જે પરપદાર્થની અનુકૂળ હાજરી હોય તે નિમિત્ત છે.

હવે શિષ્ય પ્રશ્ન પૂછે છેઃ—[કોઈક જ જીવ તત્ત્વના પ્રશ્નો પૂછવા ઊભા રહે છે. જેને તરસ લાગી હોય તે પાણીના ચોરીએ ઊભા રહે તેમ જેને આત્માનું સ્વરૂપ સમજવાની તૃષા લાગી છે અને ધગશ થઈ છે તેવા કોઇક જીવ સત્‌સમાગમે પૂછે છે] કે હે પ્રભુ! તમે કોને ઉપાદાન કહો છો અને કોને નિમિત્ત કહો છો, તથા તે ઉપાદાન નિમિત્ત એક ઠેકાણે ક્યારના ભેગાં થયા છે, બન્નેનો સંયોગ ક્યારનો છે?

આવા જિજ્ઞાસુ શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે કહે છે:—

ઉપાદાન નિજશક્તિ હૈ, જિયકો મૂલ સ્વભાવ,
હૈ નિમિત્ત પરયોગતેં, બન્યો અનાદિ બનાવ. ૩.

અર્થ:—ઉપાદાન પોતાની શક્તિ છે. તે જીવનો મૂળસ્વભાવ છે; અને પરસયોગ તે નિમિત્ત છે. તેમનો સંબંધ અનાદિથી બની રહ્યો છે. ૩.

અહીં જીવનો મૂળસ્વભાવ તે ઉપાદાન છે એમ કહ્યું છે, કેમકે અહીં જીવની મુક્તિની જ વાત લેવી છે તેથી જીવની મુક્તિમાં ઉપાદાન શું અને નિમિત્ત શું તે બતાવ્યું છે. પરમાણુની વાત લીધી નથી. જીવનો મૂળસ્વભાવ તે ઉપાદાન તરીકે લીધો છે. અહીં બધા દ્રવ્યોની સામાન્ય વાત નથી પણ ખાસ જીવ દ્રવ્યની મુક્તિની જ વાત છે.

જીવની પૂર્ણ શક્તિ તે ઉપાદાન છે. તેની ઓળખાણ કરે તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઉપાદાનકારણ પ્રગટે અને મુક્તિ થાય. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પ્રગટ કરવા તે આત્માનો મૂળ-સ્વભાવ છે. સ્વભાવ કહો, શક્તિ કહો કે ઉપાદાન કહો તે બધાનો અર્થ એક જ છે.

જીવનો મૂળસ્વભાવ જ મુક્તિ કરવાનો છે, તે અંતરમાં છે. અંતરની શક્તિમાંથી મુક્તિ પ્રગટે છે પરંતુ કોઈ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર-વાણી કે મનુષ્ય શરીર વગેરે પરની સહાયથી જીવની મુક્તિ થતી નથી.

પ્રશ્ન.—સાચા ગુરુ હોય તેઃ ભૂલેલાને રસ્તો તો બતાવે ને! એટલી તો મદદ સદ્ગુરુએ કરીને?

ઉત્તરઃ—જે ભૂલ્યો છે તે પૂછીને નક્કી કરે છે, તે કોના જ્ઞાને નક્કી કરે છે? ભૂલેલાના જ્ઞાને કે ગુરુના જ્ઞાને? ગુરુ કાંઈ સામાના જ્ઞાનમાં નક્કી કરાવી દેતા નથી પણ સામો જીવ પોતે પોતાના જ્ઞાનમાં નક્કી કરે છે; માટે જે સમજે છે તે પોતાની જ ઉપાદાનશક્તિથી સમજે છે.

જેમ કોઈને 'સિદ્ધપુર' જવું છે. તેણે કોઈ જાણકારને પૂછયું કે સિદ્ધપુર ક્યાં આવ્યું? ત્યારે સામાએ જવાબ આપ્યો કે (૧) અહીંથી આઠ ગાઉ દૂર સિદ્ધપુર છે, (૨) રસ્તામાં જતાં વચ્ચે બે મોટા શીતળ છાયાવાળા વડ આવશે પછી (૩) આગળ જતાં એક મીઠા પાણીનું અમૃતસરોવર આવશે ત્યાર-પછી તરત જ સિદ્ધપુર આવશે. આ પ્રમાણે જાણકારે કહ્યું પણ તેનો વિશ્વાસ લાવી નક્કી કોણ કરે? બતાવનાર કે ભૂલેલો? જે ભૂલ્યો છે તે પોતાના જ્ઞાનમાં નક્કી કરે છે; તેમ મુક્તિની ઝંખનાવાળો શિષ્ય મુક્તિનું અંતરકારણ અને બહારનું કારણ શું છે તે પૂછે છેઃ–પ્રભુ! મારી સિદ્ધદશા કેમ પ્રગટે, તેનો ઉપાય–રસ્તો શું છે? તેનો શ્રી ગુરુ ઉત્તર આપે છે.

(૧) આત્માની ઓળખાણથી આઠ કર્મોનો નાશ કરતઃ સિદ્ધદશા પ્રગટે છે. (૨) આત્માની સાચી ઓળખાણ અને શ્રદ્ધા કરતાં સ્વભાવની પરમ શાંતિનો અનુભવ થાય છે, આત્માની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનરૂપી બે વડની શીતળતા સિદ્ધદશાના માર્ગમાં આવે છે. (૩) ત્યારપછી આગળ વધતાં ચારિત્રદશા પ્રગટે છે એટલે કે

સ્વરૂપ રમણુતારૂપ અમૃતસરોવર આવે છે. આ રીતે સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ પૂરો થતાં કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધદશા પ્રગટે છે. આમાં ઉપાદાન–નિમિત્ત સિદ્ધ કરવાં છે. જ્યારે શિષ્ય તૈયાર થઈ ને શ્રી ગુરુ પ્રત્યે પૂછે છે કે પ્રભુ! મુક્તિ કેમ થાય? ત્યારે શ્રી ગુરુ તેને મુક્તિનો ઉપાય બતાવે છે, પરંતુ જે રીતે ઉપાય બતાવ્યો તે રીતે વિશ્વાસ લાવીને નક્કી કોણ કરે? બતાવનાર કે ભૂલેલો? જે પોતાના જ્ઞાનમાં ભૂલ્યો છે તે જ સાચી સમજણથી ભૂલ ટાળીને પોતાના જ્ઞાનમાં નક્કી કરે છે.

આ તો મુક્તિનો ઉપાય છે, તેનો મહિમા આવવો જોઈએ. જેમ હીરા–માણેકની કિંમત જાણે અને હીરાની દુકાને બેસે તો ઝટ લાખો રૂપિયાની પેદાશ થાય અને લુગડાંને મેલ ન ચોંટે પણ કંદોઈની દુકાને બેસે તો ઝટ પેદાશ ન થાય અને લુગડાંને મેલ ચોંટે, તેમ જો આત્માના ચૈતન્યસ્વભાવને ઓળખીને તેની કિંમત કરે તો મોક્ષરૂપી આત્મલક્ષ્મી ઝટ મળે, સ્વરૂપની શક્તિનું ભાન તે હીરાનો વેપાર છે તેમાં મુક્તિલક્ષ્મી ઝટ મળે છે અને આત્માને કર્મમળ ચોંટતો નથી. આત્માના ભાન વગર કદી મુક્તિ થતી નથી અને કર્મમળ ચોંટે છે.

આત્માના અંતરમાંથી આત્માના ગુણને ગ્રહી શકાય છે માટે આત્મા ઉપાદાન છે. જેમાંથી ગુણનું ગ્રહણ થાય તે ઉપાદાન છે. ચિદાનંદ ભગવાન આત્મા પોતાની અનંતશક્તિથી દેહમાં બિરાજે છે. તેને ઓળખીને તેમાંથી મુક્તિનો માલ કાઢવાનો છે. આમાં ઉપાદાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે નિમિત્તનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

'હે નિમિત્ત પરયોગતે' એટલે જ્યારે આત્મા પોતાના સ્વરૂપની ઓળખાણ કરે ત્યારે જે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સંયોગરૂપે હાજર હોય તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. ઉપાદાન નિમિત્તનો આ બનાવ અનાદિનો છે. સિદ્ધદશામાં પણ આત્માની શક્તિ તે ઉપાદાન છે અને સ્થિતિમાં અધર્મદ્રવ્ય, પરિણમનમાં કાળ એ વગેરે નિમિત્ત છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બંને ચીજો અનાદિની છે.

કોઈ એમ કહે કે "બધા થઈને એક આત્મા જ છે એમ કોઈ માને તથા અનંત આત્મા જુદા જુદા છે એમ કોઈ માને, પરંતુ બધાનું સાધ્ય તો એક જ છે ને?" તો આ વાત તદ્દન ખોટી છે. જેણે એક જ આત્મા માન્યો તેણે ઉપાદાન-નિમિત્ત એ બે વસ્તુને ન માની, તેથી તે અજ્ઞાની છે. અને જેણે "અનંત આત્મા દરેક જુદા જુદા છે, હું સ્વાધીન આત્મા છું" એમ માન્યું તેણે વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ જાણ્યું છે. બધાનું સાધ્ય એક છે એ વાત ખોટી છે, જ્ઞાની અજ્ઞાની બંનેના સાધ્ય જુદા જ છે.

જ્યારે આત્મા પોતાની ઉપાદાનશક્તિથી ઊંધો પડે ત્યારે કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર વગેરે નિમિત્તરૂપ હોય છે અને જ્યારે પોતાની ઉપાદાનશક્તિથી સવળો પડે ત્યારે સાચાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિમિત્તરૂપ હોય છે, નિમિત્ત તો પર ચીજની હાજરી છે તે કાંઈ કરાવતું નથી. પોતાની શક્તિથી ઉપાદાન પોતે કાર્ય કરે છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત આ ચીજ અનાદિ છે પણ નિમિત્ત ઉપાદાનને કાંઈ આપતું કે લેતું નથી.

નિમિત્તની દલીલ

નિમિત્ત કહૈ મોકોં સબૈ, જાનત હૈં જગ લોય;
તેરો નાવ ન જાનહી, ઉપાદાન કો હોય. ૪

અર્થ:—નિમિત્ત કહે છે કે જગતના સર્વ લોકો મને જાણે છે; ઉપાદાન કોણ છે તેનું નામ પણ જાણતા નથી. ૪.

આખા જગતના લોકો નિમિત્તનું નામ જાણે છે. વાડ હોય તો વેલો ચઢે, રોટલા વગેરેની સગવડતા હોય તો ધર્મ થાય, મનુષ્યદેહ હોય તો મુક્તિ થાય—આ રીતે નિમિત્તથી કાર્ય થાય એમ આખા સંસારના જીવો માને છે અને તેથી તેઓ નિમિત્તને ઓળખે છે. પરંતુ ઉપાદાનને કોઈ જાણતા નથી. બહારના નિમિત્તો સારાં હોય તો આત્મા સુખી થાય એમ આખી દુનિયા માને છે, પણ ઉપાદાનનું તો નામ પણ કોઈ જાણતું નથી માટે હે ઉપાદાન! તું મફતનો બડાઈ કરે છે! શું લંગડો લાકડી વગર ચાલી શકે? લાકડીનું નિમિત્ત જોઈએ જ—માટે નિમિત્તનું જ જોર છે—એમ નિમિત્ત દલીલ કરે છે, પરંતુ નિમિત્તની તે દલીલો ખોટી છે. લંગડો ચાલે છે તે પોતાની યોગ્યતાથી ચાલે છે. જો લાકડીને લીધે ચાલતો હોય તો મડદાં પણ લાકડીથી ચાલવા જોઈએ! પરંતુ મડદાંમાં ચાલવાની યોગ્યતા નથી તેથી તે ચાલતા નથી; માટે ઉપાદાનની શક્તિથી જ કાર્ય થાય છે.

વળી નિમિત્ત કહે છે કે-જો તેમ નિમિત્તનું જોર ન માનતા હો તો ભગવાનની પ્રતિમાને તમે શા માટે પગે લાગો છો?

તે પણ નિમિત્ત છે કે નહિ? તથા મુક્તિ પામવા માટે મનુષ્ય શરીર તો જોઈએ ને? અને કાન સારા હોય તો સાંભળીને ધર્મ પામે ને? માટે બધે નિમિત્તનું જોર છે–આખી દુનિયાને પૂછો તો તે આમ જ કહેશે. નિમિત્ત તરફની આ સર્વ દલીલો ખોટી છે એમ આ સંવાદથી સિદ્ધ થશે. નિમિત્તે જે કહ્યું તે બધું સંસારમાં રખડનારા જગતના અજ્ઞાનીઓ માની રહ્યા છે, તેમને ઉપાદાનની ઓળખાણ નથી. આ સંવાદમાં ઉપાદાન–નિમિત્તના સિદ્ધાંતની વાત છે. ઉપાદાન–નિમિત્ત બંને અનાદિ અનંત છે, તે બંનેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવા માટેનો ઉપદેશ છે.

અનાદિથી જગતના અજ્ઞાની જીવો ઉપાદાન કોણ છે તે જાણતા નથી, તેઓ નિમિત્તને જ જાણે છે. નાનો છોકરો પણ કહે કે–જો માસ્તર હોય તો એકડો આવડે; પરંતુ માસ્તર ન હોય તો કોણ શીખડાવે? પણ જે એકડો શીખે છે તે એકડો શીખવાની પોતાની શક્તિથી શીખે છે, કાંઈ પાડાને એકડો આવડે નહિ.

આખું જગત નિમિત્તને ઓળખે છે એટલે કે બાળકથી માંડીને ગાંખાતા અજ્ઞાની મુનિને પૂછે કે મુક્તિ કેમ થાય? તો કોઈ કહેશે બહારની ક્રિયાથી અને કોઈ કહેશે પુણ્યથી મુક્તિ થાય! પરંતુ તે કોઈ આત્માની મૂળ ઉપાદાનશક્તિને જાણતા નથી. અજ્ઞાનીઓને પોતાને પક્ષમાં રાખીને નિમિત્તે આ દલીલ મૂકી છે:–

હવે જ્ઞાનીઓને પોતાના પક્ષમાં રાખીને ઉપાદાન તેનો જવાબ આપે છે:–

ઉપાદાન કહે રે નિમિત્ત, તું કહા કરે ગુમાન;

અર્થ:-ઉપાદાન કહે છે કે અરે નિમિત્ત! તું અભિમાન શા માટે કરે છે? જે જીવ સમ્યગ્જ્ઞાની હોય તે મને જાણે છે.

આત્માનો સ્વભાવ સમજનારા જ્ઞાનીઓને પોતાના પક્ષમાં રાખીને ઉપાદાન કહે છે કે હે નિમિત્ત! તું ગૂમાન કેમ કરે છે? તારું ગૂમાન મિથ્યા છે. જગતના અજ્ઞાનીનાં ટોળાં તને જાણે તેમાં તારી શું કિંમત? પણ મને બધા જ્ઞાનીઓ જાણે છે. રાખ તો ઘરે ઘરે ચૂલામાં હોય તેથી કંઈ રાખ કિંમતી ગણાય નહિ અને હીરાના વેપારી થોડા હોય તેથી કાંઈ હીરાની કિંમત ઘટી જાય નહિ. તેમ જગતના ઘણા જીવો પરથી કામ થાય એમ માને તેથી કાંઈ પરથી કાર્ય થઈ જાય નહિ. ઉપાદાન સ્વભાવની વાત તો જ્ઞાનીઓ જ જાણે, અજ્ઞાનીઓને તેના પત્તા ન ખાય.

નિમિત્તથી કાર્ય થાય નહિ છતાં જ્યારે પોતે સમજે ત્યારે સાચા જ ગુરુનું નિમિત્ત હોય....ગુરુથી જ્ઞાન નહિ અને ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ. સાચા ગુરુ વિના ત્રણકાળમાં જ્ઞાન થાય જ નહિ અને ત્રણકાળમાં ગુરુ કોઈને જ્ઞાન આપે નહિ. જ્યારે જીવ પોતાની શક્તિથી સાચી ઓળખાણ કરે ત્યારે સત્પુરુષની જ વાણીની હાજરી હોય. પરંતુ સત્પુરુષની વાણીથી જીવ સમજતો નથી, જીવ પોતાથી ન સમજે તો વાણીને નિમિત્ત કહેવાય નહિ.

પ્રશ્ન:—નિમિત્ત વગર થાય નહિ અને નિમિત્તથી થાય નહિ —એમ બે વાત આપ કહો છો, તે બેમાંથી કઈ વાત રાખવી?

ઉત્તર:—બન્ને રાખવી, એટલે કે નિમિત્ત હાજર હોય છે ખરું, અને નિમિત્તથી કાંઈ કાર્ય થતું નથી એમ બંને પડખાં સમજવાં. જેમ બે આંખવાળો હોય તે બધું બરાબર જાણે,

એક આંખ અંધ હોય તો બાડો, તે બરાબર જોઈ શકે નહિ, અને બંને આંખ અંધ હોય તો આંધળો, તે કાંઈ વસ્તુ જ ન જોઈ શકે. તેમ ઉપાદાન-નિમિત્ત બંનેને જેમ છે તેમ જાણે તો બરાબર જાણનાર [સમ્યગ્જ્ઞાની] છે. નિમિત્ત નથી એમ માને અથવા તો નિમિત્તથી કાર્ય થાય એમ માને તો (દૃષ્ટાંતના બાડાની જેમ) તેના જ્ઞાનમાં ભૂલ છે. અને નિમિત્ત-ઉપાદાન કાંઈ છે જ નહિ-એમ બંનેને ન જાણે તે અંધની જેમ જ્ઞાન વગરનો છે.

પ્રથમ બે આંખ વડે બધું બરાબર જાણીને પછી ખાસ પદાર્થ તરફની એકાગ્રતા ખાતર બીજા પદાર્થ તરફ આંખ મીંચે-તો તે બરાબર છે, તેમ પહેલાં ઉપાદાન નિમિત્તને બરાબર જાણીને પછી ઉપાદાનસ્વરૂપમાં એકાગ્રતા કરવા માટે નિમિત્તનું લક્ષ છોડી દેવું તે બરાબર છે. પણ પ્રથમ ઉપાદાન-નિમિત્ત બધું જેમ છે તેમ જાણવું જોઈએ.

જ્યારે આત્માના સ્વભાવનું ભાન કરે ત્યારે નિમિત્ત હોય છે એમ જ્ઞાન કરવા માટે બંને છે, પણ આદરવા માટે બંને નથી, આદરવા માટે ઉપાદાન છે, નિમિત્ત હોય છે. ઉપાદાનની શક્તિથી કાર્ય થાય છે. જેઓ સમ્યગ્જ્ઞાની છે એટલે કે આત્માના ઓળખનારા છે તેઓ જ ઉપાદાનની શક્તિ જાણે છે.

નિમિત્ત કહે છે કેઃ—

કહેં જીવ સબ જગતકે, જો નિમિત્ત સોઈ હોય;
ઉપાદાનકી બાતકો, પૂછે નાહીં કોય. ૬.

અર્થઃ—જગતના સર્વ જીવ કહે છે કે જેવું નિમિત્ત હોય

નિમિત્ત પોતાનું બળવાનપણું બતાવવા દલીલ કરે છે કે-જો અનુકૂળ સારું નિમિત્ત હોય તો કામ થાય, રોટલા વગેરે મળે તો જીવન રહે, મનુષ્યદેહ મળે તો મુક્તિ થાય, કાળ સારો હોય તો ધર્મ થાય-આમ આખી દુનિયા કહે છે, પરંતુ મનુષ્ય શરીર વગર મુક્તિ થાય એમ કોણ કહે છે? માટે જુઓ! શરીરના નિમિત્તથી જ કામ થાય છે ને? વળી જો નિમિત્તથી તમે કાંઈ ન માનતા હો, તો ભગવાનની પ્રતિમાને કેમ માનો છો? માટે નિમિત્તનું જ જોર છે!

નિમિત્તની દલીલ બરાબર નથી. જૈનો ભગવાનની પ્રતિમાના કારણે કે તે તરફના રાગના કારણે ધર્મ માનતા નથી. પ્રતિમાજી તરફનો શુભરાગ તે અશુભ રાગથી બચવા માટે છે. જૈન એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કદી પણ રાગથી કે પરથી ધર્મ માનતા નથી, જૈન તો આત્માના સ્વભાવથી ધર્મ માને છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાના સ્વભાવના ભાન પછી જ્યારે તદ્દન શુદ્ધ સ્વભાવના અનુભવમાં ઠરી ન શકે ત્યારે અશુભરાગ છોડીને શુભરાગ તેમને આવે છે અને તે રાગમાં સામે વીતરાગ પ્રતિમા નિમિત્તરૂપ હોય છે; પોતે અશુભ ભાવથી બચે છે તેટલો પોતાને લાભ છે; પરંતુ પ્રતિમાથી કે જે રાગ રહ્યો તેનાથી આત્માને લાભ માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુભરાગ આવે ત્યાં બચ્ચે પ્રતિમા નિમિત્તરૂપ આવે, આમ ન જાણે તોય મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આમાં નિમિત્તનું જ્ઞાન કરવાનું આવ્યું પણ નિમિત્તથી કાંઈ કાર્ય થાય-એમ આવ્યું નહિ.

આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ પછી જ્યાંસુધી સ્વરૂપની પૂરી

ભક્તિ ન થાય અર્થાત્ વીતરાગતા ન થાય ત્યાંસુધી વચ્ચે શુભરાગ આવ્યા વગર રહે નહિ, અને શુભરાગના નિમિત્તો પણ આવે જ, પરંતુ રાગથી કે નિમિત્તથી જૈન સમકિતી ધર્મ માનતા નથી, રાગથી કે નિમિત્તથી જે ધર્મ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

નિમિત્ત કહે છે કે ભલે રાગથી કે નિમિત્તથી સમકિતી ધર્મ નથી માનતા, પરંતુ સામે જો સોય પડી હશે તો સોયનું જ્ઞાન થશે કે કાતરનું? સામે માણસનું ચિત્ર જોઈને માણસનું જ્ઞાન થશે કે બીજું? માટે સામે જેવું નિમિત્ત હોય તેવું જ જ્ઞાન થાય એટલે કે નિમિત્તથી જ જ્ઞાન થાય છે-માટે નિમિત્તનું જોર છે. આવી નિમિત્તની દલીલ છે. નિમિત્તની પડ લાંબી છે, અજ્ઞાનીઓ નિમિત્તથી જ થાય એમ માનનારા છે.

ઉપાદાનને જાણનારા જ્ઞાનીઓ કહે છે કે-નિમિત્તથી જ્ઞાન થતું જ નથી, પણ ઉપાદાનની શક્તિથી જ થાય છે. જ્ઞાન તો પોતાની સ્મૃતિથી થાય છે, સોય દેખવાથી જ્ઞાનની સ્મૃતિ થઈ નથી. સોય જોવાનું કામ જ્ઞાને કર્યું કે સોયે? જ્ઞાનથી જ જાણવાનું કાર્ય થયું છે. જો સોયથી જ્ઞાન થતું હોય તો આંધળા પાસે સોય મૂકતાં તેને તે સંબંધી જ્ઞાન થવું જોઈએ, પરંતુ તેમ થતું નથી, કેમ કે આંધળામાં જ શક્તિ નથી. સોય તો જડ છે, જડમાંથી જ્ઞાન આવે નહિ. અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પર-નિમિત્ત ઉપર પડી હોવાથી તે સ્વાધીન જ્ઞાનને જાણતો નથી, તેથી તે પરના કારણે જ્ઞાન થયું-એમ માને છે. ઉપાદાન સ્વરૂપની વાત પણ જગતના અજ્ઞાનીઓ પૂછતા નથી; "ચોખા અગ્નિ વગર પાકે? ન જ પાકે. માટે ચોખા અગ્નિથી પાકયા કે ચોખાથી?" અગ્નિથી

ચોખા પાકયા એમ આંખથી દષ્ટિએ દેખાય તેવું છે. પરંતુ દેખતી દષ્ટિએ તો ચોખા ચોખાથી જ પાકયા છે, પાકરૂપ અવસ્થા ચોખામાં જ થઈ છે, અગ્નિમાં નથી થઈ. ચોખામાં જ સ્વતઃ પાકવાની શક્તિ છે તેથી તે પાકયા છે, અગ્નિ કે પાણીથી તે પાકયા નથી. તેવી જ રીતે રોટલી પોતાથી પાકી છે અગ્નિ કે તાવડીથી પાકી નથી.

નિમિત્ત દલીલ મૂકે છે કે:–હે ઉપાદાન! રોટલી પોતાથી પાકી છે, અગ્નિથી રોટલી પાકી નથી–એમ જગતમાં કોણ કહે છે? તું આખા સંસારને પૂછી જો 'ઘઉંના પરમાણુઓની પાકી અવસ્થા થવાની હતી ત્યારે તાવડી અને અગ્નિની હાજરી હતી પણ તેનાથી રોટલી થઈ નથી' આવી તારી લાંબી લાંબી વાત જગતમાં કોણ કરે છે? સીધી અને ટૂંકી વાત છે કે અગ્નિએ રોટલી પાકી, એમાં પૂછવું છે શું? માટે ઉપાદાનની શક્તિથી જ કાર્ય થાય છે એ વાત ખોટી છે.

હવે ઉપાદાન જવાબ આપે છે:–

ઉપાદાન બિન નિમિત્ત તું કર ન સકે ઇક કાજ;
કહા ભયો જગ ના લખૈ, જાનત હૈં જિનરાજ. ૭.

અર્થ:—ઉપાદાન કહે છે, અરે નિમિત્ત! એક પણ કાર્ય ઉપાદાન વિના થઈ શકતું નથી, જગત ન જાણે તેથી શું થયું? જિનરાજ તે જાણે છે. ૭.

ઉપાદાન શ્રીજિનરાજને પોતાના પક્ષમાં રાખીને વાત કરે છે. અરે નિમિત્ત! તું રહેવા દે. જગતના દરેક પદાર્થનાં કાર્ય પોતાની શક્તિથી જ થઈ રહ્યાં છે. કોઈ પર તેને શક્તિ આપતું નથી. જો જીવ આવું સ્વરૂપ સમજે તો પોતાના ભાવ તરફ

જોવાનો તેને અવકાશ રહે, અને પોતાના ભાવમાં દોષ ટાળીને શુદ્ધ કરે. પરંતુ કર્મો મને હેરાન કરે અને સદ્‌ગુરુ મને તારે —એમ જો નિમિત્તથી કાર્ય થતું માને તો તેમાં ક્યાંય પોતે તો આવ્યો જ નહિ, પોતાના સામે જોવાનો અવકાશ જ તેમાં ન રહ્યો. અને પરાધીન દૃષ્ટિ જ રહી.

રોટલી અગ્નિથી પાકી નથી પણ પોતામાં જ ત્રેવડ છે તેથી તે પાકી છે, અગ્નિ અને તાવડી હોય છતાં કાંઈ રેતી પાકે નહિ, કેમકે તેનામાં તેવી શક્તિ નથી. પાકી પર્યાય થઈ તે રોટલીની થઈ છે કે તાવડીની? રોટલી પોતે તે પર્યાયરૂપે થઈ છે. માટે રોટલી સ્વયં પાકી છે.

જો શિષ્યના જ ઉપાદાનમાં સમજવાની ત્રેવડ ન હોય તો ગુરુ શું કરે? શ્રીગુરુ લાખ પ્રકારે વાત કરે પરંતુ શિષ્યને પોતાની ત્રેવડ વગર સમજાય નહિ, એટલે ઉપાદાન વગર એક પણ કાર્ય થાય નહિ.

નિમિત્તે કહ્યું હતું કે જગતના પ્રાણીઓ ઉપાદાનની વાત પણ જાણતા નથી; ઉપાદાન કહે છે કે—જગતના અંધ પ્રાણીઓ ઉપાદાનનું સ્વરૂપ ન જાણે તેથી શું? પરંતુ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર મને જાણે છે. જગતના ઘણા આંધળાઓ તને માને તેમાં તારું શું વળ્યું? મારે તો એક ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞદેવ બસ છે. હજારો ગાડરાં હોય પણ એક સિંહ તેની સામે બસ છે. જ્યાં સિંહ આવે ત્યાં બધાંય ગાડરાં પૂછડાં લઈને ભાગી જાય તેમ "નિમિત્તથી કામ થાય" એવો અભિપ્રાય જગતના અનંત જીવોને છે પરંતુ તે બધા અજ્ઞાની છે તેથી તેમનો અભિપ્રાય સાચો નથી, અને "ઉપાદાનની શક્તિથી જ સર્વ કાર્ય થાય" એવું માનનાર

થોડા જ જીવો છે તોપણ તેઓ જ્ઞાની છે, તેમનો અભિપ્રાય સાચો છે સત્યને સંખ્યા સાથે સંબંધ નથી.

છપ્પનિયાના દુષ્કાળ વખતે ઢોરમાં ઊભા રહેવાની પણ શક્તિ રહી ન હતી, તેને સાંગડાં નાખીને ઊભા કરે તોપણ પાછા પડી જાય. જ્યાં ભૂખ્યા ઢોરમાં પોતામાં જ ઊભા રહેવાની શક્તિ ન હોય ત્યાં સાંગડાં વડે તેને કેમ ઊભા રાખી શકાય? એ ઉપાદાનમાં જ શક્તિ હોય તો કાર્ય થાય છે, પરંતુ જે ઉપાદાનમા જ શક્તિ ન હોય તો કોઈ નિમિત્ત વડે કાર્ય થઈ શકતાં નથી.

આત્માના સ્વભાવથી જ આત્માનાં બધાં કામ થાય છે પુણ્ય-પાપના પરિણામ પોતાના કરવાથી થાય છે. પોતે જેવા પરિણામ કરે તેવા થાય છે. બીજા જીવોના આશીર્વાદ મળી જાય તો પુણ્ય થાય અને પુણ્યનો સમુદ્ર ફાટીને આત્માની મુક્તિ થાય-એ વાત ખોટી છે. આત્માનું કાર્ય પરાધીન નથી. ભગવાનની સાક્ષાત હાજરી પણ તેને તારવા સમર્થ નથી. અને માથું કાપનાર દુશ્મન પણ તને ડુબાવવા સમર્થ નથી. 'દરેક પદાર્થ ભિન્ન છે હું જુદો આત્મા અને તું જુદો આત્મા, હું તને કાંઈ કરી શકું નહિ, તારા ભાવે તું સમજ તો તારું કલ્યાણ થાય' એમ ભગવાન તો સ્વતંત્રતા જાહેર કરીને ઉપાદાન ઉપર જવાબદારી નાંખે છે. ઉપાદાનની જાગૃતિ વગર કદી પણ કલ્યાણ થતું નથી.

નિમિત્ત કહે છેઃ—

દેવ જિનેશ્વર ગુરુ યતી, અરુ જિન આગમ સાર;
ઇહ નિમિત્તતેં જીવ સબ, પાવત હૈં ભવપાર. ૮.

અર્થઃ—નિમિત્ત કહે છે કે જિનેશ્વરદેવ, નિર્ગ્રંથગુરુ અને વીતરાગનાં આગમ ઉત્કૃષ્ટ છે; એ નિમિત્તો વડે સર્વે જીવ ભવનો પાર પામે છે. ૮.

જિનેશ્વરદેવ શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાનને માન્યા વગર કદી આત્માની મુક્તિ ન થાય; કાંઈ કુદેવાદિને માનવાથી મુક્તિ થાય નહિ, માટે પહેલાં જિનેશ્વરદેવને ઓળખવા જોઈએ. આ રીતે પહેલાં નિમિત્તની જરૂર તો આવી ને? નિમિત્તની જરૂર આવે છે માટે પચાસ ટકા મારી મદદથી કાર્ય થાય છે—આમ નિમિત્તની દલીલ છે.

અહીં, જીવ જ્યારે પોતાનું કલ્યાણ કરે ત્યારે નિમિત્ત તરીકે શ્રી જિનેશ્વરદેવ જ હોય, તે સિવાય કુદેવાદિ તો નિમિત્ત તરીકે ન જ હોય—એટલું ખરું છે, પરંતુ શ્રી જિનેશ્વરદેવ આત્માનું કલ્યાણ કરી દે અગર તો પચાસ ટકા મદદ કરે એ વાત ખરી નથી.

સાચા દેવ, નિર્ગ્રંથગુરુ અને ત્રિલોકનાથ પરમાત્માના મુખથી નીકળેલ ધ્વનિ તે આગમસાર—એ ત્રણ નિમિત્તો વગર મુક્તિ ન થાય. અહીં 'આગમસાર' કહ્યું છે, એટલે આગમના નામે બીજા અનેક પુસ્તકો હોય તેની વાત નથી પણ સર્વજ્ઞની વાણીથી પરંપરા આવેલ સત્શાસ્ત્રોની વાત છે; બીજા કોઈ કુદેવ-કુગુરુ કે કુશાસ્ત્ર તો સત્નું નિમિત્ત પણ થઈ શકે નહિ, સત્ દેવાદિ જ સત્નું નિમિત્ત હોય. આટલી વાત તો સાચી છે; તેને જ વળગીને નિમિત્ત કહે છે કે ભાઈ, ઉપાદાન! બહુ ન ફાટીએ, એકાંત પોતાનું જ ન તાણીએ, કાંઈક નિમિત્તનું પણ રાખીએ! એટલે કે નિમિત્તની પણ વાત છે એમ તે કહેવા માગે છે.

નિમિત્તની દલીલનો એક અંશ એટલો સાચો છે કે- આત્મકલ્યાણમાં સાચા જ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિમિત્તરૂપે હાજર હોય, એની હાજરી વગર ત્રણ કાળમાં કોઈ મુક્તિ પામે નહિ. બધા માર્ગો સરખા જ છે-એમ માનનાર તો ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં સમ્યગ્દર્શન પામે નહિ, ઉલટો મિથ્યાત્વના મહાપાપની પુષ્ટિ કરે; એટલે સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ, સાધક સંતમુનિ, અને સર્વજ્ઞની વાણી જ નિમિત્ત હોય એટલું તો સાચું, પરંતુ તેનાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય નહિ, તે કોઈ આત્મહિતમાં મદદ કરે નહિ. કલ્યાણ તો આત્મા પોતે પોતાથી સમજે તો જ થાય.

સમજવાની શક્તિ તો બધા આત્મામાં ત્રિકાળ છે જ્યારે તે શક્તિની સંભાળ કરીને આત્મા સમજે ત્યારે નિમિત્તરૂપે પરવસ્તુ સાચા દેવ વગેરે જ હોય. કુદેવાદિને માનતો હોય અને સાચું સમજે એમ ન જ બને. આ વાતને આગળ કરીને નિમિત્ત એમ કહે છે કે પહેલાં મારી જ જરૂર છે, મારાથી જ કલ્યાણ થાય છે.

ઉપાદાન તેની એ દલીલ તોડી નાંખે છે:-

યહ નિમિત્ત ઇહ જીવકો, મિલ્યો અનંતી બાર;
ઉપાદાન પલટયો નહીં, તો ભટકયો સંસાર. ૯.

અર્થ:—ઉપાદાન કહે છે કે એ નિમિત્તો આ જીવને અનંતી વાર મળ્યાં, પણ ઉપાદાન-જીવ પોતે પલટયો નહીં તેથી તે સંસારમાં ભટકયો. ૯.

જો દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું નિમિત્ત આત્માનું કલ્યાણ કરી દેતા હોય તો, આ જીવ સાક્ષાત્ ત્રણલોકના નાથ પાસે અનંતવાર ગયો,

છતાં સમજ્યા વગર ધોયેલ મૂળા જેવો પાછો આવ્યો. ઉપાદાન પોતાની શક્તિથી સમજ્યો નહિ. ભગવાન કંઈક અપૂર્વ સ્વરૂપ કહે છે—એમ પરમાર્થ સમજવાની દરકાર ન કરી અને વ્યવહારની પોતે માની રાખેલી વાત આવતાં એમ માની લે છે કે—હું આમ જ કહેતો હતો, તે જ ભગવાને કહ્યું—એમ પોતાના ગજથી ભગવાનનું માપ કરી ઊલટું પકડને દઢ કરે છે. નિમિત્ત તો સર્વોત્કૃષ્ટ છે, છતાં ઉપાદાન ન પલટે તો સમજાય નહિ. અનંતવાર સાચા મણિ રત્નોની સામગ્રી વડે સાક્ષાત્ તીર્થંકરની પૂજા કરી પણ નિમિત્તના અવલંબન રહિત પોતાનું સ્વાધીન સ્વરૂપ ન સમજ્યો તેથી ધર્મ ન થયો, ત્યાં તીર્થંકર શું કરે?

વળી સાચા જ્ઞાની ગુરુ અને સત્‌શાસ્ત્રો પણ અનંતવાર મળ્યાં, પણ પોતે અંતરથી સ્વભાવને સમજીને પોતાની દશા પલટાવી નહિ તેથી જીવ સંસારમાં જ ભટક્યો.

નિમિત્તે કહ્યું હતું કે—દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના નિમિત્તને પામીને જીવ ભવપાર પામે છે. તેની વિરુદ્ધમાં ઉપાદાને કહ્યું કે ઉપાદાન જીવ પોતે ધર્મ ન સમજ્યો તો સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર મળવા છતાં તે સંસારમાં રખડે છે. જો જીવ પોતે સત સમજે તો દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને સમજવાનું નિમિત્ત કહેવાય, પણ જો જીવ સમજે જ નહિ તો નિમિત્ત પણ કેમ કહેવાય? ઉપાદાન જો પોતે કાર્યરૂપે થાય તો સામી ચીજને નિમિત્ત કહેવાય, પણ ઉપાદાન પોતે કાર્યરૂપ થાય જ નહિ તો નિમિત્ત પણ કહેવાય નહિ. પેંશીઓ-પેંશીઓ તેલ નાંખીને સુંદર માથું કર્યું એમ ક્યારે કહેવાય? કે જો માથામાં વાળની પેંશીઓ હોય તો. પણ જો માથે વાળ ન જ હોય તો ઉપમા કોને? તેમ સામી ચીજને

'નિમિત્ત' એવી ઉપમા ક્યારે અપાય કે જો ઉપાદાન પોતે જાગૃત થઈને સમજે તો આમાને નિમિત્તની ઉપમા અપાય, પરંતુ ઉપાદાન જ ન હોય તો નિમિત્ત શેનું કહેવાય? માટે કાર્ય તો ઉપાદાનને જ આધીન થાય છે.

સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના નિમિત્ત વગર તો કદી પણ સત્ય ન જ સમજાય, પરંતુ તેથી પોતાની સમજવાની તૈયારી થાય ત્યારે કોઈ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને શોધવા જવું પડે એવું ઉપાદાન પરાધીન નથી. પોતાની તૈયારી હોય ત્યાં નિમિત્તનો જોગ જરૂર હોય જ એવો નિયમ છે. ધર્મક્ષેત્ર મહાવિદેહમાં વીસ મહા ધર્મધૂરંધર તીર્થંકરો અનાદિ હોય જ છે. મહાવિદેહમાં તીર્થંકરો ન હોય તેમ કદી ન બને, જો પોતાની તૈયારી હોય તો ગમે ત્યાં સત્ નિમિત્તનો જોગ બને જ. અને જો પોતાની તૈયારી ન હોય તો સત નિમિત્તનો જોગ બને છતાં પણ પોતાને સતનો લાભ ન થાય.

અહીં આ સંવાદમાં નિમિત્ત તરફની દલીલ કરનાર જીવ એવો લીધો છે કે તે ડાહ્યો છે, સમજવા ખાતર દલીલ કરે છે. તે છેવટે ઉપાદાનની બધી સાચી વાત કબૂલ કરશે. તે એવો હઠાગ્રહી નથી કે પોતાનું જ ખેંચ્યા કરે. સત્ય–અસત્યનો નિર્ણય કરીને સત્યને તુરત જ સ્વીકાર કરે એવા જ જીવની અહીં વાત છે.

દેહાદિની ક્રિયાથી મુક્તિ થાય કે પુણ્યથી ધર્મ થાય એવા પોતાના ઊંધી માન્યતાના ખીચડા જીવે રાખ્યા, તો ભગવાન પાસે જઈને તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં પણ ધર્મનો કિંચિત લાભ જીવને ન થયો. ભગવાન તો કહે છે–દેહની ક્રિયા આત્મા કરી જ શકતો નથી અને પુણ્ય તે વિકાર છે તેનાથી આત્મધર્મ નથી–આવી વાત તેને બેઠી નહિ. જો પોતે સમજે તો લાભ

થાય અને ત્યારે ભગવાન વગેરેને નિમિત્ત કહેવાય; સાચા નિમિત્ત વગર જ્ઞાન ન થાય. પરંતુ સાચા નિમિત્ત હોવા છતાં પોતે ન સમજે તોપણ જ્ઞાન થાય નહિ એટલે નિમિત્તથી જ્ઞાન થાય નહિ તો પછી નિમિત્તે શું કર્યું? એ તો માત્ર હાજરીરૂપે જુદું લટકી રહ્યું

સામાન્ય રીતે માણસો પણ ઘણી વાર કહે છે કે "મેં તો એને ઘણું કહ્યું પણ એ મીંઢ થઈ ગયો" એટલે કે મારા કહેવાની તેના ઉપર જરાય અસર ન થઈ. પરંતુ ભાઈ રે! તે માને તોપણ તેના ભાવે માને છે અને ન માને તોપણ તેના ભાવે તેમ કરે છે, કોઈના અસર બીજા ઉપર થતી જ નથી. નિમિત્ત અને ઉપાદાન બને સ્વતંત્ર પદાર્થો છે.

જીવને સમજવાનાં નિમિત્તો અનંતવાર મળ્યા છતાં પોતાની ઉપાદાન શક્તિથી પોતે સમજ્યો નહિ તેથી તે સંસારમાં રખડ્યો, માટે નિમિત્તની કાંઈ અસર ઉપાદાન ઉપર નથી.

× × ×

ઉપાદાન—નિમિત્તનો સંવાદ વંચાય છે, નવ દોહાનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે. ઉપાદાન એટલે શું? જે પોતાના સ્વભાવથી કામ કરે તે ઉપાદાન છે અને તે કામ વખતે સાથે બીજી ચીજ હાજર હોય તે નિમિત્ત છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બન્નેનો જેમ છે તેમ નિર્ણય કરવો તે પણ એક ધર્મ છે. ધર્મ બીજો પણ છે, એટલે કે સાચા નિર્ણય પૂર્વક રાગ-દ્વેષ ટાળીને સ્થિરતા કરવી તે બીજો ચારિત્ર ધર્મ છે. આત્મવસ્તુનાં અનંત ધર્મો છે. ધર્મ એટલે સ્વભાવ. આત્માનો જે ભાવ સંસારના વિકાર ભાવથી

બચાવીને અવિકારી સ્વભાવમાં ધારી રાખે તે આત્માનો ધર્મ છે. તેથી સ્વભાવને સમજવો તે જ પહેલો ધર્મ છે. જે જીવ સ્વભાવને ન સમજે તેને જન્મ-મરણના નાશનો અને મુક્તિદશા પ્રગટવાનો લાભ ન મળે. જે સ્વાધીન સ્વભાવને નથી સમજ્યા એવા અજ્ઞાનીઓ બીજી ચીજ હોય તો આત્માનું કલ્યાણ થાય એમ માને છે, તેઓનો નિર્ણય જ ઊંધો છે, તેમને આત્મ-કલ્યાણના સાચા ઉપાયની ખબર નથી.

જ્યારે આત્મકલ્યાણની ભાવનાવાળો જીવ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા આત્માનો નિર્ણય કરે ત્યારે સત્ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની નિમિત્તરૂપ હાજરી હોય છે, પણ તે કોઈ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર આત્માની સમજણ કરાવી દેતા નથી. પોતે પોતાના જ્ઞાનથી સાચું સમજે તો સમજાય. જ્ઞાન વગર છ છ માસના ઉપવાસ કર્યા છતાં સાચી સમજણ ન કરી તેથી આત્મકલ્યાણ થયું નહિ.

પ્રશ્ન:—આ બધી ઝીણી વાત અમારે શું કામની?

ઉત્તર:—આ આત્માની વાત છે. આત્માનું કલ્યાણ કરવું હોય તો કલ્યાણ ક્યાં થાય છે અને કઈ રીતે થાય છે તે ઓળખવું જોઈએ. પોતાનું કલ્યાણ પોતાના જ સ્વભાવની શક્તિથી થાય છે, પરથી થતું નથી. જો પોતાનો સ્વભાવ સમજે તો સાચી શ્રદ્ધાનો લાભ થાય અને ખોટી શ્રદ્ધાનું મહા નુકશાન ટળે—આ જ પ્રથમ કલ્યાણ છે.

આત્માનો નિર્ણય સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રથી પ્રગટે, એમ જ્યારે નિમિત્તે કહ્યું ત્યારે ઉપાદાને તેનો ઉત્તર આપ્યો કે ભાઈ! એ નિમિત્તો તો અનંતવાર જીવને મળ્યાં, પણ જાતે સ્વભાવનો

મહિમા લાવી અસંગ આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય ન કર્યો તેથી સંસારમાં રખડ્યો, માટે કોઈ નિમિત્ત આત્માને લાભ કરે નહિ.

હે ભાઈ! જો પર નિમિત્તથી આત્માને ધર્મ થાય-એવી પરદ્રવ્યાશ્રિત દૃષ્ટિ કરીશ તો પરદ્રવ્યો તો અનંત-અપાર છે, તેની દૃષ્ટિમાં ક્યાંય અંત નહિ આવે અર્થાત અનંત પર પદાર્થની દૃષ્ટિથી છૂટીને સ્વ સ્વભાવને જોવાનાં ટાણાં કદી નહિ આવે પણ હું પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન છું, મારામાં પરનો પ્રવેશ નથી, મારું કલ્યાણ મારામાં જ છે-એવી સ્વાધીન દ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરતાં અનંત પરદ્રવ્યો ઉપરની દૃષ્ટિ છૂટી જાય છે અને સ્વભાવ દૃષ્ટિની દૃઢતા થાય છે અને સ્વભાવ તરફની દૃઢતા એ જ કલ્યાણનું મૂળ છે. પરચીજ ત્રણકાળ-ત્રણલોકમાં આત્માને લાભ-નુકશાન કરવા સમર્થ નથી. પોતાના ભાવમાં પોતે ઊંધો પડે તો રખડે અને સવળો પડે તો મુક્ત થાય.

પ્રશ્નઃ—પૈસા, શરીર વગેરે જે અમારાં છે તે તો અમને લાભ કરે કે નહિ?

'પૈસા મારા' એવો જે મમત્વ ભાવ છે તે ભાવ અજ્ઞાન છે-પાપ છે, અને તે મમતા ઘટાડે તો તે ભાવથી પુણ્ય છે; પૈસાને લીધે પાપ કે પુણ્ય નથી. પૈસા મારા અને હું તે રાખું એવો જે મમત્વ રૂપ ભાવ તે મહાપાપ છે. જો ખરેખર મમતા ઘટાડે તો દાનાદિ શુભકાર્યમાં લક્ષ્મી ખરચવાનો ભાવ આવ્યા વગર રહે જ નહિ. અહીં તો નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સ્વરૂપ સમજવાનો અધિકાર ચાલે છે.

નિમિત્ત તરફથી દલીલ કરનાર જીવ શાસ્ત્રોનો જાણનાર છે. શાસ્ત્રોની કેટલીક વાતો તેણે જાણી છે તેથી તે વાતોને રજૂ કરીને તે તર્ક કરે છે. જેણે દાખલો લખ્યો હોય તેને વચ્ચે કાંઈક પૂછવાનું હોય અને તે પ્રશ્ન કરી શકે, પરંતુ જેણે સ્લેટ કોરી રાખી હોય અને કંઈ જ લખ્યું ન હોય તે શું પ્રશ્ન કરે? તેમ જેણે કાંઈક શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હોય અગર શ્રવણ કરીને કેટલીક વાત પકડી હોય તે દલીલ કરીને પ્રશ્ન પૂછે, પરંતુ જેણે કદી શાસ્ત્ર ઉઘાડયું ન હોય અને શું વાત ચાલે છે તેની પણ ખબર ન હોય તે શેના પ્રશ્નો પૂછે?

અહીં શિષ્ય શાસ્ત્ર વાંચીને પ્રશ્ન કરે છે કે-હે ઉપાદાન! આત્માનો ધર્મ પોતાના ઉપાદાનથી જ થાય છે, નિમિત્ત કંઈ કરતું નથી એમ તમે કહો છો, પરંતુ ભવ્ય જીવોને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે તે તો કેવળી-શ્રુત કેવળીની પાસે હોય તો જ થાય છે, એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, તો ત્યાં નિમિત્તનું જોર આવ્યું કે નહિ?

આવી દલીલ નિમિત્ત કરે છે:—

કે કેવલી કે સાધુ કે, નિકટ ભવ્ય જો હોય;
સો ક્ષાયક સમ્યક્ લહૈ, યહ નિમિત્ત બલ જોય. ૧૦.

અર્થ:—નિમિત્ત કહે છે કે-જો કેવળી ભગવાન અગર શ્રુતકેવળી મુનિ પાસે ભવ્ય જીવ હોય તો જ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે, એ નિમિત્તનું બળ જુઓ! ૧૦.

[અહીં દલીલ કરતાં જ નિમિત્તની ભાષા ભૂલી આવી છે. "ભવ્ય જીવ હોય તો જ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે" એમાં ભવ્ય જીવ કહેતાં જ લાયકાત તે જીવની પોતાની જ છે તેથી જ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામે છે-એમ દલીલના જ શબ્દમાં આવી જાય છે.]

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એટલે આત્માની એવી સમ્યક્ પ્રતીતિ કે જે કેવળજ્ઞાન લીધે જ છૂટકો કરે. અર્થાત્ એવું આત્મભાન કે જે પાછું ન જ પડે, શ્રેણીક રાજા પહેલી નરકથી નીકળીને આવતી ચોવીસીના પહેલા તીર્થંકર થવાના છે તેમને આવું ક્ષાયિક સમકિત છે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિને આત્માની ખૂબ દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે. તે એવી દૃઢ હોય કે ત્રણલોક ફરી જાય કે ઇન્દ્ર તેને ડગાવવા ઊતરે તોપણ તેની શ્રદ્ધા ફરે નહિ; તેને અપ્રતિહત શ્રદ્ધા હોય છે. ચૌદ બ્રહ્માંડથી ચલાવ્યો ન ચલે અને ત્રણલોક ખળભળી જાય તોપણ ભય-સંદેહ ન પામે એવું નિશ્ચળ સમ્યક્ત્વ તે ક્ષાયિક-સમકિત છે. નિમિત્તનો વકીલ દલીલ કરે છે કે શ્રેણીક રાજા, ભરતચક્રવર્તી એ વગેરેને કેવળીશ્રુતકેવળી પાસે જ ક્ષાયિક સમકિત થયું; જુઓ નિમિત્તનું જોર! શાસ્ત્રમાં લેખ છે કે તીર્થંકર ભગવાન, કેવળી ભગવાન કે શ્રુતકેવળી (એટલે વીતરાગ જિન-શાસનના અંતરના શ્રુતજ્ઞાનમાં પૂરા એવા મુનિરાજ) બિરાજતા હોય તેના ચરણકમળમાં જ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે, તેમના અભાવમાં થતું નથી. માટે નિમિત્તનું જ જોર છે. બીજા નિમિત્ત

હોય તો ક્ષાયિકસમકિત ન થાય. હે ઉપાદાન! જો તારી જ શક્તિથી કામ થતું હોય તો તીર્થંકર આદિ ન હોય ત્યાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કેમ થતું નથી? નિમિત્ત નથી માટે થતું નથી, એટલે નિમિત્તનું જ જોર—એવી નિમિત્ત તરફની દલીલ છે. તે દલીલ કઈ રીતે ખોટી છે તે હવે પછીના દોહામાં આવશે.

તીર્થંકર–કેવળી કે શ્રુતકેવળીની હાજરીમાં જ જીવને ક્ષાયિક સમકિત થાય છે—એટલી નિમિત્તની વાત બરાબર છે, તે તો શાસ્ત્ર આધારથી વાત મૂકી છે, અદ્ધરથી ગોટો વાળ્યો નથી. પરંતુ ક્ષાયિક સમકિત નિમિત્તના જોરથી થયું છે કે ઉપાદાનના જોરથી, તે સમજવામાં નિમિત્ત–પક્ષની શું ભૂલ છે તે હવે કહેવાશે.

ઉપશમ સમકિત કે ક્ષયોપશમ સમકિત તો ગુરુ વગેરે નિમિત્તની સાક્ષાત્ હાજરી ન હોય તોપણ થઈ શકે છે. પ્રથમ એકવાર સત્ નિમિત્ત પાસેથી પોતે લાયક થઈને શ્રવણ કર્યું હોય. પરંતુ તે ટાણે સમકિત ન પામ્યો હોય તોપણ પાછળથી સત્ નિમિત્ત સમીપ ન હોવા છતાં જીવ પોતે અંતરથી જાગૃત થઈ ઉપશમ–ક્ષયોપશમ સમકિત પામી શકે છે. પરંતુ ક્ષાયિક સમકિત તો નિમિત્તની હાજરીમાં જ થાય છે. સાક્ષાત્ તીર્થંકરની સભા હોય અને તત્ત્વોના ગંભીર ન્યાયની એકધારા ધોધવાણી છૂટતી હોય, તે સાંભળતાં જીવને સ્વભાવનો પરમ મહિમા થાય કે અહાહા! આવો પરિપૂર્ણ જ્ઞાયકસ્વરૂપી ભગવાન હું! એક વિકલ્પનો અંશ પણ મારું સ્વરૂપ નહિ. હું સ્વતંત્ર સ્વાધીન પરિપૂર્ણ છું—આમ અંતરથી નિજ આત્મસ્વભાવની અપ્રતિહત પ્રતીતિ જાગૃત થતાં જીવને ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ થાય છે; ત્યાં તીર્થંકર કેવળી કે શ્રુતકેવળી નિમિત્ત છે. તેથી નિમિત્ત એમ કહે છે કે

આત્માને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં નિમિત્ત મદદગાર જોઈએ જ, એ મારું બળ છે.

તેનો ઉત્તર ઉપાદાન કહે છે:-

કેવલિ અરુ મુનિરાજ કે, પાસ રહેં બહુ લોય;
પૈ જાકો સુલટયો ધની, ક્ષાયક તાકો હોય. ૧૧.

અર્થ:—ઉપાદાન કહે છે-કેવળી અને શ્રુતકેવળી મુનિરાજ પાસે ઘણા લોકો રહે છે, પણ જેનો ધણી (આત્મા) સવળો થાય તેને જ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

ઉપાદાન નિમિત્તને કહે છે કે અરે! સાંભળ, સાંભળ. કેવળીભગવાન અને તે ભવે મોક્ષ જનારા શ્રુતકેવળી મુનિરાજ પાસે તો ઘણા લોકો રહે છે, ઘણા જીવો સાક્ષાત તીર્થંકર પાસે જઈ આવ્યા, પરંતુ તે બધાને ક્ષાયિકસમકિત થયું નહિ. જેનો આત્મા પોતે સવળો પડયો તે પોતાની શક્તિથી ક્ષાયિકસમકિત પામ્યો, અને જેનો આત્મા પોતે સવળો ન પડયો તે ક્ષાયિકસમકિત પામ્યા નહિ, માટે ઉપાદાનથી જ ક્ષાયિકસમકિત થાય છે, નિમિત્તથી થતું નથી.

જે જીવ માર્ગ સમજે છે તે પોતાના પુરુષાર્થથી સમજે છે. ત્રણ લોકના નાથ તીર્થંકર ભગવાન જેમની કૂખે આવ્યા તે માતા અને પિતા મોક્ષ પામે જ એવો નિયમ છે, પરંતુ તેઓ તેમના સ્વતંત્ર પુરુષાર્થથી મોક્ષ પામે છે, કૂખના કારણે કે તીર્થંકર ભગવાનના કારણે તેઓ મોક્ષ પામતા નથી.

તીર્થંકરની સભામાં તો ઘણા જીવો [illegible] કર્યા વગર...

પરંતુ પોતે ન સમજ્યા તે ધોયેલા મૂળા જેવા પાછા ફરે છે, એક પણ યથાર્થ વાત અંતરમાં બેસાડી નહિ અને જેવો ગયો હતો તેવો કોરો ને કોરો અજ્ઞાનપણે પાછો ફર્યો. કોઈ જીવો તો ઊલટા ઊંધા પડી કહે કે-શું આ કહે છે તે એક જ માર્ગ હશે? જગતના બધાય માર્ગો ખોટા?

ભગવાનની સભામાં ઉપશમ-ક્ષયોપક્ષમ સમકિતી જીવો હોય છે તેઓ પણ જો દૃઢ પુરુષાર્થ વડે ક્ષાયિકસમકિત પોતે કરે તો જ થાય છે; અને ઘણાને પોતે નથી કરતા તેથી, નથી પણ થતું. માટે નિમિત્તનું બળ છે જ નહિ. જો નિમિત્તનું કાંઈ પણ જોર હોય તો ભગવાન પાસે જે ગયા તે બધાય જીવોને ક્ષાયિકસમકિત કેમ ન થયું? સમવસરણમાં ભગવાન પાસે જે જીવ જાય તે બધા સમજી જ જાય એમ નથી, પણ જેનો ધણી (આત્મા) સમજીને સવળો થાય તેને આત્માની એવી પ્રતીતિ પ્રગટે કે જે પાછી ન જ ફરે. અહો! પરમ મહિમાવંત પરિપૂર્ણ આત્મસ્વભાવ! આ સ્વભાવનું અવલોકન કરતાં કરતાં જ કેવળજ્ઞાન થાય છે—આવી દૃઢ પ્રતીતિ જે જીવ સવળો થઈને સમજે તેને જ થાય છે, પણ ભગવાનની વાણી સાંભળવા છતાં જે સવળો પડતો નથી તે જીવને સમકિત થતું નથી, માટે નિમિત્તનું જોર નથી. જેના પોતાના પગમાં જોર નથી એવા ઢોર સાંગડાથી ઊભા રહી શકે નહિ, તેમ પોતાના આત્માના બળ વગર—સાચી સમજણ વગર સાક્ષાત્ ભગવાન પાસે જઈને પણ અંતરમાં ઘરનો સ્વચ્છંદ ઘાલ્યો તેથી સાચું જ્ઞાન ન થયું. માટે ભગવાનની સમીપે જવાથી ક્ષાયિક સમકિત થતું નથી, પરંતુ ઉપાદાનની જાગૃતિથી જ થાય છે.

હવે નિમિત્ત બીજી રીતે દલીલ મૂકે છે:-

હિંસાદિક પાપન કિયે, જીવ નર્કમેં જાહિં;
જો નિમિત્ત નહિ કામકો, તો ઇમ કાહે કહાહિં. ૧૨.

અર્થ:—નિમિત્ત કહે છે-જે હિંસાદિક પાપ કરે છે તે નરકમાં જાય છે, જો નિમિત્ત કામનું ન હોય તો એમ શા માટે કહ્યું? ૧૨.

પરજીવની હિંસા, જૂઠ, પરિગ્રહ, ચોરી અને અબ્રહ્મચર્ય વગેરે પાપથી જીવ નરકમાં જાય છે. એ બધામાં નિમિત્તનું જ જોર છે. હિંસામાં પરજીવનું નિમિત્ત, જૂઠામાં ભાષાનું નિમિત્ત, પરિગ્રહમાં પરવસ્તુનું નિમિત્ત, ચોરીમાં પણ પૈસા વગેરેનું નિમિત્ત અને અબ્રહ્મચર્યમાં શરીરનું નિમિત્ત-એ બધાં નિમિત્તની જરૂર પડે છે કે નહિ? માટે નિમિત્ત જ નરકમાં લઈ જાય છે. પર વસ્તુના નિમિત્તથી જ હિંસાદિ પાપો થાય છે, કાંઈ એકલા આત્માથી હિંસા, ચોરી વગેરે થતાં નથી; માટે જો નિમિત્તનું જોર ન હોય તો આ હિંસાદિ કરનાર નરકમાં જાય છે એ કેમ બને? પરવસ્તુ જ તેમને નરકનું કારણ થાય છે, માટે નિમિત્તનું બળ આવ્યું કે નહિ? આવી દલીલ નિમિત્તે કરી

હવે ઉપાદાન તેનું સમાધાન કરે છે:-

પરજીવની હિંસા અને જડનો પરિગ્રહ એ વગેરેમાં જીવને જો મમત્વરૂપ અશુભભાવ થાય છે તો જ તે નરકમાં જાય છે. કોઈ પરવસ્તુના કારણે કે પર જીવ મર્યા તે કારણે કોઈ જીવ નરકમાં જતા નથી; પરંતુ જે જીવોનો ઉપયોગ અશુભપરિણામોમાં લીન થઈ રહ્યો છે તે જ નરકમાં જાય છે. પરજીવ મરે કે રાજ-પાટના અનેક સંયોગ હોય તેથી જીવ નરકમાં જતો નથી, પણ મેં રાજ કર્યું, મેં પર જીવને માર્યો, પૈસા મારાં એ વગેરે મમત્વપરિણામથી જ જીવ નરકમાં જાય છે. ભાવમુનિ કદી પણ નરકમાં જતા નથી. કોઈવાર મુનિના પગ નીચે જીવ આવી જવાથી કદાચ કોઈ જીવ મરી જાય તોપણ સાચા મુનિ કદી નરકમાં જતા નથી, કેમ કે તેમને ઊંધા ભાવ-હિંસક પરિણામ નથી. ઊંધા ભાવવાળો નરકમાં જાય છે, પણ કાંઈ નિમિત્તવાળા નરકમાં જાય-એમ નથી.

પ્રશ્ન:—આપે કહ્યું કે નિમિત્તવાળા નરકમાં જતા નથી, તો અમારે ઘણા પૈસા વગેરે પરિગ્રહ રાખવામાં વાંધો નથી ને?

ઉત્તર:—નિમિત્ત દોષનું કારણ નથી પરંતુ પોતાના મમત્વ-ભાવ તો જરૂર દોષનું કારણ છે. પૈસા રાખવાનો ભાવ થયો તે કાંઈ મમતા વગર થતો હશે? મમતા તે જ પાપભાવ છે. ઘણા પૈસાથી કે પરજીવના મરવાથી આત્મા નરકમાં જતો નથી, પરંતુ પરજીવને મારવાનો હિંસકભાવ અને ઘણા પૈસા રાખવાનો તીવ્ર મમત્વભાવ તેથી જ જીવ નરકમાં જાય છે. કોઈને એક રૂપિયાની જ મૂડી હોય પણ મમત્વભાવ ઘણો હોય તો તે નરકે જાય અને બીજા પાસે કરોડો રૂપિયાની મૂડી હોય છતાં મમત્વભાવ

ખોટો હોય તો તે નરકે જાય નહિ, એટલે નિમિત્તના સંયોગ ઉપર આધાર ન રહ્યો, પણ ઉપાદાનના ભાવ ઉપર આધાર રહ્યો. ગૃહસ્થ જો હિંસાદિ તીવ્ર પાપ કષાય ન કરે તો નરકમાં ન જાય અને અજ્ઞાની ત્યાગી પણ જો તીવ્ર કલુષિત પરિણામ કરે તો તે નરકમાં જાય.

ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધર્માત્મા ચક્રવર્તી રાજમાં હોય અને લડાઈમાં હજારો મનુષ્યોના સંહાર કરતા ઊભા હોય, પોતે પણ બાણ છોડતા હોય-છતાં અંતરમાં ભાન છે કે આ મારું સ્વરૂપ નથી. હું પર જીવનું કાંઈ કરવા સમર્થ નથી, મારી અસ્થિરતાના કારણે રાગની વૃત્તિ આવી જાય છે તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી, આવું ભાન છે તો તે નરકે જતા નથી, માટે પરજીવની હિંસા તે નરકનું કારણ નથી પણ અંતરના અશુભભાવ તે જ નરકનું કારણ છે.

નિમિત્તે આગલા દોહામાં 'નિમિત્તથી પાપ થાય છે' એવી દલીલ કરી હતી, હવે 'નિમિત્તથી પુણ્ય થાય અને જીવ સુખી થાય છે' એમ દલીલ કરે છે:—

દયા દાન પૂજા કિયે, જીવ સુખી જગ હોય;
જ્યોં નિમિત્ત ઝૂઠો કહો, યહ ક્યોં માને લોય. ૧૪.

અર્થ:—નિમિત્ત કહે છે કે—દયા, દાન, પૂજા કરે તો જીવ જગતમાં સુખી થાય છે. તો તમે કહો છો તેમ નિમિત્ત ખોટું હોય તો લોકો તેને કેમ માને? ૧૪.

પરજીવની દયા, ધન વગેરેનું દાન અને ભગવાનની ભક્તિમાં ભગવાન ઉપર આધાર છે. એ રીતે દયામાં પરજીવ

સાથે વાંધો પડયો હોય તો તેની વિરુદ્ધ દલીલો કરી દાવો કરે, ત્યાં ન ફાવે એટલે મોટી કોર્ટમાં જાય અને ત્યાં પણ ન ફાવે એટલે કાઉન્સીલમાં અપીલ કરે એ રીતે જેટલા બને તેટલા પ્રયત્નો કરે. તેમ અહીં નિમિત્ત પણ નવી નવી અનેક દલીલો કરે છે, ફેરવી ફેરવીને જેટલી બને તેટલી બધી દલીલો કરે છે-પરંતુ તેની એકે દલીલ ઉપાદાન સામે ટકી શકતી નથી, ઉપાદાનની તો એક જ વાત છે કે-આત્મા પોતાના ઉપાદાનથી સ્વતંત્ર છે, આત્માની સાચી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્થિરતા તે જ કલ્યાણનો ઉપાય છે, બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી, છેવટ નિમિત્ત અને ઉપાદાન બંનેની દલીલોને બરાબર જાણીને, યથાર્થ નિર્ણયદ્વારા સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી ન્યાયાધીશ ચૂકાદો આપશે, તેમાં ઉપાદાનની જીત અને નિમિત્તની હાર થશે.

અત્યાર સુધીમાં ઉપાદાન સામે પોતાનું બળવાનપણું સિદ્ધ કરવા નિમિત્તે અનેક પ્રકારની દલીલો કરી અને ઉપાદાને ન્યાયના બળથી તેની બધી દલીલો તોડી નાખી; હવે નિમિત્ત નવા પ્રકારની દલીલ રજૂ કરે છે-

યહ તો બાત પ્રસિદ્ધ હૈ, શોચ દેખ ઉરમાંહિ;
નરદેહી કે નિમિત્ત બિન, જિય કયોં મુક્તિ ન જાહિં. ૧૬.

અર્થ:—નિમિત્ત કહે છે:-એ વાત તો પ્રસિદ્ધ છે કે નર-દેહના નિમિત્ત વગર જીવ મુક્તિ પામતો નથી, માટે હે ઉપાદાન! તું આ બાબત અંતરમાં વિચાર કરી જો. ૧૬.

નિમિત્ત—બીજી બધી વાત તો ઠીક પણ મુક્તિમાં નર-દેહનું નિમિત્ત છે કે નહિ? મનુષ્ય શરીર વળાવિયો તો છે ને? એ વળાવિયો તો જોઈએ જ.

ઉપાદાન—એટલાને વળાવિયો કોણ? નાગાબાવાને વળાવિયાનું શું કામ છે? નાગાને કોણ લૂંટનાર છે? એ નાગાબાવાને વળાવિયા ન હોય. તેમ આત્મા સમસ્ત પરદ્રવ્યના પરિગ્રહથી રહિત એટલો સ્વાધીન છે. મોક્ષમાર્ગમાં તેને કોઈ લૂંટનાર નથી. આત્મા પોતાની શક્તિથી પરિપૂર્ણ છે, તેને કોઈ અન્ય વળાવિયાની જરૂર નથી. મનુષ્ય શરીર જડ છે તે મુક્તિનું વળાવિયું નથી

મનુષ્યપણામાં જ મુક્તિ થાય છે, અન્ય ત્રણ ગતિ [દેવ, નરક ને તિર્યંચ]માં મુક્તિ થતી નથી. તેથી મનુષ્યદેહ જ આત્માની મુક્તિ કરાવી દે છે—એવા પ્રકારે નિમિત્ત દલીલ કરે છે—આખી દુનિયાના મત લ્યો તો પ્રસિદ્ધપણે [illegible] મનુષ્યદેહથી જ મુક્તિ [illegible] જાણો કે—મનુષ્યદેહ વિના મુક્તિ ન થાય માટે [illegible] હે ઉપાદાન! તને [illegible] આ વાત તો જગપ્રસિદ્ધ છે. [illegible] નરકાદિ ગતિમાં મુક્તિ થાય [illegible] વિચારી જો. [illegible] મનુષ્યશરીર જ મુક્તિમાં [illegible] મુક્તિ થાય? ન જ થાય, માટે [illegible] આત્માને મુક્ત થવામાં [illegible] પડે જ પડે. [illegible] આત્માને મુક્તિ માટે તો [illegible] જરૂર પડે માટે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અર્થ:—ઉપાદાન નિમિત્તને કહે છે કે અરે ભાઈ! દેહનું પિંજરું તો જીવને શિવપુર (મોક્ષ) જતાં રોકે છે; પણ ઉપાદાનની શક્તિથી મોક્ષ થાય છે. ૧૭.

નોંધ—દેહનું પિંજરું જીવને મોક્ષ જતાં રોકે છે એમ અહીં કહ્યું છે તે વ્યવહારકથન છે, જીવ શરીર ઉપર લક્ષ કરી મારાપણાની પક્કડ કરી પોતે વિકારમાં રોકાય છે ત્યારે શરીરનું પિંજરું જીવને રોકે છે એમ ઉપાચારથી કહેવાય છે.

હે નિમિત્ત! મનુષ્યદેહ જીવને મોક્ષ માટે મદદ કરે એમ તું કહે છે, પણ ભાઈ! દેહ, ઉપરનું લક્ષ તો ઊલટું જીવને મોક્ષ જતાં અટકાવે છે; કેમકે શરીરના લક્ષે તો રાગ જ થાય છે અને રાગ જીવની મુક્તિ અટકાવે છે, એટલે દેહરૂપી પિંજરું તો જીવને શિવપુર જતાં રોકનારું નિમિત્ત છે.

જ્ઞાની સાતમા-છઠ્ઠા ગુણસ્થાને આત્માનુભવમાં ઝૂલતા હોય ત્યાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાને સંયમના હેતુથી શરીરના નિભાવ ખાતર આહારની શુભ-લાગણી ઊઠે તે પણ મુનિના કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષને રોકે છે, માટે હે નિમિત્ત! શરીર આત્માને મુક્તિ કરવામાં મદદ કરે એ તારી વાત તદ્દન ખોટી છે.

વળી મનુષ્ય શરીર આ કાંઈ પહેલવહેલું નથી મળ્યું. આવાં શરીરો તો અનંતવાર મળ્યાં છે—છતાં જીવ મુક્તિ કેમ ન પામ્યો? પોતે પોતાના સ્વાધીન આનંદ સ્વરૂપને જાણ્યું નહિ તથા સર્વજ્ઞ ભગવંત જેમ કહે છે તેમ સમજ્યો નહિ અને પરાશ્રયમાં જ અટકી ગયો તેથી જ મુક્તિ થઈ નથી. કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિ તે આત્માના સ્વાશ્રય ભાવથી ઉપજેલી અવસ્થા છે, શરીરના કોઈ હાડકામાંથી કે ઇન્દ્રિયોમાંથી તે ઉપજતા નથી.

જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીને મૂળ દૃષ્ટિમાં જ ફેર છે. અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પોતાના આત્મસ્વભાવ ઉપર નથી એટલે તે સ્વાધીનશક્તિને (ઉપાદાનને) જાણતો નથી તેથી તે પરાશ્રિત દૃષ્ટિને લીધે સંયોગમાં બધે નિમિત્તને જ ભાળે છે અને તેની જ શક્તિ તે માને છે. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પોતાના આત્મસ્વભાવ ઉપર છે, તેને ઉપાદાનની સ્વાધીનશક્તિની ખબર છે, તેથી તે જાણે છે કે જ્યાં પોતાનું સ્વભાવ સાધન હોય ત્યાં નિમિત્ત અનુકૂળ હોય જ પરંતુ નિમિત્ત ઉપર જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ નથી, જોર નથી. જો મનુષ્યદેહ ધર્મનું કારણ હોત તો મનુષ્યદેહ તો અનંતવાર મળ્યો ત્યારે જીવ ધર્મ પામી ગયો હોત! પરંતુ ધર્મ તો જીવ પૂર્વે પામ્યો નહિ કેમકે જો પૂર્વે ધર્મ પામ્યો હોય તો અત્યારે આવો સંસાર ન હોય. માટે મનુષ્ય શરીર જીવને ધર્મ પામવામાં નિમિત્ત પણ મદદગાર નથી.

પ્રશ્ન:—આપણે તો ધર્મ કરવો છે તેમાં આપણે બધું જાણવાનું શું કામ છે? આ સમજણને શું કરવું?

ઉત્તર:—ભાઈ! તું કોણ ને પર કોણ તેના નિર્ણય વગર ધર્મ ક્યાં કરીશ? ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને સ્વતંત્ર ભિન્ન [illegible] વસ્તુઓ છે એમ [illegible] સમજ્યા વગર [illegible] [illegible] [illegible] કોઈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પોતાનું [illegible] [illegible] [illegible] આત્મા જ પોતે પોતાનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] તે જ ધર્મ છે અને તે જ આત્મકલ્યાણ છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય નહિ.

હવે, 'નિમિત્તના અભાવે જીવનો મોક્ષ અટકશે છે' એવી દલીલ નિમિત્ત કરે છેઃ—

ઉપાદાન સબ જીવ પૈ, રોકન હારો કૌન;
જાતે ક્યોં નહિ મુક્તિમેં, બિન નિમિત્ત કે હોન. ૧૮.

અર્થઃ—નિમિત્ત કહે છે-ઉપાદાન તો બધા જીવોને છે તે પછી તેને રોકનારો કોણ છે? મુક્તિમાં કેમ જતા નથી? નિમિત્ત નથી મળતું તેથી તેમ થાય છે. ૧૮.

નિમિત્ત કહે છે-"હે ઉપાદાન! જો ઉપાદાનની શક્તિથી જ બધા કામ થાય છે તો ઉપાદાન તો બધા જ જીવોમાં છે બધા જીવોમાં સિદ્ધશક્તિ પડી છે તો તે બધા જીવો કેમ મુક્તિમા નથી જતા? મુક્તિમાં જતાં કોણ તેને રોકે છે? જીવોને સારું નિમિત્ત નથી મળતું તેથી તેઓ મુક્તિમાં જતા નથી. મનુષ્યભવ, આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમકુળ, પાંચ ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણતા, સારું ક્ષેત્ર, નીરોગી શરીર અને સાક્ષાત્ ભગવાનની હાજરી એ બધાય નિમિત્તો સારાં મળે તો જીવને ધર્મ થાય. આંખોથી ભગવાનનાં દર્શન અને શાસ્ત્રનું વાંચન થઈ શકે છે માટે આંખ ધર્મમાં મદદગાર થઈને? અને કાન છે તો ઉપદેશ સંભળાય છે ને! જો કાન ન હોય તો શું ઉપદેશ સંભળાય? માટે કાન પણ મદદગાર થયા આ રીતે ઇન્દ્રિય વગેરેની સામગ્રી સારી હોય તો જીવની મુક્તિ થાય. એકેન્દ્રિય જીવને પણ ઉપાદાન તો છે તો પછી તે કેમ મુક્તિ પામતા નથી? તેને ઇન્દ્રિય વગેરે સામગ્રી સારી નથી માટે તે મુક્તિ પામી શકતા નથી, તેથી નિમિત્તનું જ જોર છે...."

જુઓ! નિમિત્તની દલીલ!!! એટલી સંયોગ તરફની જ વાત લીધી છે, ક્યાંય પણ આત્માનું તો કાર્ય લીધું જ નથી. પરંતુ હવે ઉપાદાન તેનો જવાબ વાળતાં એકલા આત્મા તરફથી વાત લેશે. બધુંય મળે હો પણ જો આત્મા પોતે ન જાગે તો તેની મુક્તિ થતી નથી—એ મતલબે ઉપાદાન હવે ઉત્તર આપે છે:—

ઉપાદાન કહુ અનાદિકો, ઉલટ રહ્યો જગમાંહિ;
સુલટત હી સૂધે ચલે, સિદ્ધલોક કો જાહિં. ૧૯.

અર્થ:—ઉપાદાન કહે છે-જગતમાં ઉપાદાન અનાદિથી ઊલટું થઈ રહ્યું છે, સુલટું થતાં સાચું જ્ઞાન અને ચારિત્ર થાય છે તેથી તે સિદ્ધલોકમાં જાય છે—મોક્ષ પામે છે. ૧૯

[illegible]

તો વીર્ય ગુણના જોરે અંદર શુભભાવ કરે છે તેને લીધે તે મનુષ્ય થાય છે. કર્મનું જોર ઓછું થતાં શુભભાવ થયા એ વાત પણ ખોટી છે. પર વસ્તુથી કાંઈ પુણ્ય-પાપ થતાં જ નથી. જીવ પોતે જ મંદ ઊંધા વીર્ય વડે શુભભાવ કરે છે. ઉપાદાન પોતે સવળો પડીને સમજે તો પોતે મુક્તિ પામે છે. ઊંધો પડે ત્યારે પોતે જ રોકાય છે, કોઈ બીજું તેને રોકતું નથી.

જ્યારે સ્વતંત્ર ઉપાદાન જાગૃત થાય ત્યારે નિમિત્ત અનુકૂળ જ હોય. સ્વભાવના ભાનપૂર્વક પૂર્ણતાનો પુરુષાર્થ કરતાં સાધક દશામાં રાગના કારણે ઊંચા પુણ્ય બંધાઈ જાય અને એ પુણ્યના ફળમાં બાહ્યમાં ધર્મની પૂર્ણતાના નિમિત્તો મળે, પરંતુ જાગૃત થયેલો સાધક જીવ તે પુણ્યના લક્ષમાં ન રોકતા, સ્વભાવમાં આગળ વધતો વધતો પુરુષાર્થની પૂર્ણતા કરીને મોક્ષ પામે છે. ઉપાદાન મોક્ષ પામે છે ત્યાં બાહ્ય નિમિત્તો તો એમ ને એમ પડયાં રહે છે, તે કાંઈ ઉપાદાન સાથે જતાં નથી. આ રીતે પુરુષાર્થની પૂર્ણતા વડે મોક્ષ થાય છે.

જીવ અનાદિથી ઊંધું સમજ્યો તે ખોટા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના કારણે નહિ પણ પોતાના અણસમજણરૂપ ભાવને લીધે જ ઊંધું સમજીને રખડયો છે. તેમ જ જીવ સાચી સમજણ પોતે જ કરે છે, કાનથી-આંખથી કે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રથી જીવને સાચી સમજણ થતી નથી. જો તે કાન વગેરેથી સમજણ થતી હોય તો જેને જેને તે નિમિત્તો મળે તે બધાને એક સાથે સમજણ થઈ જવી જોઈએ-પરંતુ એમ તો થતું નથી; માટે મોક્ષ અને સંસાર, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, કે સુખ અને દુઃખ એ બધું ઉપાદાનથી જ થાય છે. આ રીતે જીવને લાભ-નુકશાનમાં કોઈ પણ પરનું

માટે સામી બીજી ચીજ છે તેથી જ વિકાર થાય છે. તેમ આત્માને વિકારમાં બીજી ચીજની જરૂર પડે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત બે ભેગા થાય તો વિકાર થાય. આત્મા વિકાર કરે ત્યારે પરના લક્ષે કરે કે આત્માના લક્ષે? એકલા આત્માના લક્ષે વિકાર થવાની લાયકાત જ નથી માટે વિકાર થવામાં હું (નિમિત્ત) પણ કંઈક કરું છું. ધ્યાન રાખજો! આ તો બધી નિમિત્તની દલીલો છે. ઉપરથી જોરદાર લાગતી દલીલ અંદરથી તદ્દન ઢીલી છે, મૂળથી જ પાયો ખોટો છે, ઉપાદાન સામે આ એકેય દલીલ ટકવાની નથી.

હવે ઉપાદાનનો ઉત્તર—

ઉપાદાન કહે રે નિમિત્ત, હમ પૈ કહી ન જાય;
ઐસે હી જિન કેવળી, દેખે ત્રિભુવન રાય. ૨૧.

અર્થઃ—ઉપાદાન કહે છે, અરે નિમિત્ત! મારાથી કહ્યું જાય તેમ નથી, જિનકેવળી ત્રિભુવનરાય એમ દેખે છે. ૨૧.

નોંધઃ—અહીં ઉપાદાનનો એમ કહેવાનો આશય છે કે-જીવ વિકાર કરે ત્યારે બીજી ચીજ ઉપર તેનું લક્ષ હોય છે, તે બીજી ચીજને નિમિત્ત કહેવાય છે, પરંતુ-નિમિત્તની અસર વિના જ ઉપાદાનનું કાર્ય થાય છે એમ શ્રી જિનભગવાન દેખે છે; એટલે કે નિમિત્તની અસર વગર જ ઉપાદાનનો ઉપયોગ પોતાના કારણે ઊલટો થયો છે માટે તું કહે છે તેમ મારાથી કહી શકાય નહિ.

અરે નિમિત્ત! આત્મા પોતાના ઊંધા ભાવે રાગ-દ્વેષ કરે છે ત્યારે બીજી ચીજ હાજર હોય છે તેની કેમ ના કહેવાય? જીવ વિકાર કરે ત્યારે બીજી ચીજ નિમિત્તરૂપે હાજર હોય છે

ચારેયે જોઈ. તેમાંથી સાધુને એવો વિચાર આવ્યો કે અહો! આવો મનુષ્ય અવતાર પામીને પણ આત્માની સાચી સમજણ કર્યા વગર આ મરી ગઇ. ચોરને એવો વિચાર આવ્યો કે જો અહીં કોઈ ન હોય તો આના શરીર ઉપરના દાગીના કાઢી લઉં. વિષયાસક્ત પુરુષને એવો વિચાર આવ્યો કે જો આ જીવતી હોત તો આની સાથે ભોગ ભોગવત, અને કૂતરાને એવો વિચાર આવ્યો કે જો અહીંથી બધા ચાલ્યા જાય તો આના શરીરનું માંસ ખાઉં. હવે જુઓ! સામે નિમિત્ત એક જ સરખું હોવા છતાં દરેકના ઉપાદાનની સ્વતંત્રતાના કારણે વિચારમાં કેટલો ફેર પડ્યો? જો નિમિત્તની અસર થતી હોય તો બધાના વિચાર સરખા થવા જોઈએ, પરંતુ તેમ થયું નહિ, એ જ સિદ્ધ કરે છે કે ઉપાદાનની સ્વાધીનતાથી જ કાર્ય થાય છે. જીવ પોતે જ પાપ-રાગ, પુણ્યરાગ કે પુણ્ય-પાપ રહિત શુદ્ધ વીતરાગ ભાવ જેવા ભાવ કરવા માગે તેવા ભાવ તે કરી શકે છે.

આ તો ધર્મની સમજાય તેવી વાત છે, પ્રથમ દશામાં સમજવા માટેની સાધારણ વાત છે. સમ્યગ્દર્શન અર્થાત્ સ્વતંત્ર પરિપૂર્ણ આત્મસ્વભાવની ઓળખાણ પ્રગટ કરવા પહેલાં વસ્તુનો સાચો નિર્ણય કરવા માટેની આ પહેલી ભૂમિકા છે. કલ્યાણ માટેની આ અપૂર્વ સમજણ છે, આ માત્ર શબ્દોની વાતો નથી, પરંતુ આની પાછળના ભાવમાં તો કેવળજ્ઞાન લેવાના કક્કા છે, માટે બરાબર રુચિપૂર્વક આ સમજવું જોઈએ.

અજ્ઞાની કહે છે-કર્મના નિમિત્ત વિના આત્માને વિકાર થાય નહિ માટે કર્મ જ વિકાર કરાવે છે. જ્ઞાની કહે છે-આત્મા પોતે વિકાર કરે ત્યારે કર્મ નિમિત્તરૂપ હાજર હોય છતાં તે

કર્મ આત્માને વિકાર કરાવે નહિ. કોઈ હજારો ગાળો દે તે ક્રોધનું કારણ નથી, પરંતુ જીવ જો ક્ષમા છોડીને ક્રોધ કરે તો ગાળને ક્રોધનું નિમિત્ત કહેવાય. જીવ જો પોતાના ભાવમાં ક્ષમા જાળવી રાખે તો હજારો કે કરોડો ગાળ હોવા છતાં તેને નિમિત્ત પણ કહેવાય નહિ. ઉપાદાનના ભાવ પ્રમાણે સામી ચીજમાં નિમિત્તપણાનો આરોપ આવે છે, પરંતુ સામી ચીજના કારણે ઉપાદાનના ભાવ થાય એમ બનતું જ નથી. ઉપાદાન જ્યારે સ્વાધીનપણે પોતાના કાર્યને કરે ત્યારે બીજી ચીજ નિમિત્ત હાજર હોય જ છે એમ શ્રી સર્વજ્ઞદેવે જોયું છે, તો હે નિમિત્ત! તેની મારાથી કેમ ના પડાય? અહીં ઉપાદાન એમ કહેવા માગે છે કે જગતની બીજી વસ્તુઓ હાજર છે તેને મારા જ્ઞાનમાં જાણું ખરો, બીજી વસ્તુને જાણવામાં કાંઈ વાંધો નથી, પરંતુ બીજી ચીજ મારામાં કાંઈ કરે એ વાત મારે માન્ય નથી. જગતમાં અનંત પરદ્રવ્યો સૌ સ્વતંત્ર ભિન્ન ભિન્ન છે એમ જો ન માને તો જ્ઞાન ખોટું છે, અને એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કાંઈ કરે એમ માને તોય જ્ઞાન ખોટું જ છે. જીવ તીવ્ર રાગ દ્વેષ કરે તેના નિમિત્તથી જે કર્મો બંધાય તે કર્મનો જ્યારે ઉદય આવે ત્યારે પાછા તીવ્ર રાગ-દ્વેષ તે જીવને કરવા જ પડે—એ વાત તદ્દન ખોટી અને જીવની સ્વાધીનતાનું ખૂન કરનારી છે. જીવ રાગદ્વેષ કરે ત્યારે કર્મનું નિમિત્ત હોય છે ખરું, પરંતુ કર્મ જીવને રાગદ્વેષ કરાવતાં નથી. જીવ દ્રવ્ય કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય બંને સ્વતંત્ર દ્રવ્યો છે અને પોતપોતાની અવિકારી કે વિકારી અવસ્થા પોતે જ સ્વતંત્રપણે કરે છે, કોઈ એક બીજાના કર્તા નથી. આવા સ્વતંત્ર વસ્તુ સ્વભાવની ઓળખાણ કરાવી દે જ પહેલો ધર્મ છે.

આ ઉપાદાન-નિમિત્તનો સંવાદ ગાસે છે. તેના ૨૧ દોહા બંધાઈ ગયા છે. આત્માના ગુણ-દોષ માટે પર ચીજની મદદની જરૂર છે, પર ચીજ આત્માને ગુણ-દોષ ઉપજાવે છે-આ માન્યતા સાચી નથી એમ આ સંવાદમાં સિદ્ધ કર્યું છે.

જો પર ચીજ આત્માને દોષ ઉપજાવે તો, પર ચીજ તો કાયમ છે, તેથી દોષ કાયમ થઈ જાય અને કદી તે ટળી શકે નહિ; તથા જો ગુણ માટે આત્માને પર ચીજની જરૂર પડે તો ગુણ પરાધીન થઈ જાય, પરંતુ ગુણ તો સ્વાધીન સ્વભાવ છે, માટે આત્માના ગુણ-દોષ પર ચીજ ઉપજાવી શકતા નથી. જ્યારે જીવ પોતે પોતાનું કાર્ય કરે ત્યારે તે નિશ્ચય (ઉપાદાન) છે અને બીજી ચીજની હાજરી તે વ્યવહાર (નિમિત્ત) છે; આ બન્ને છે ખરા, પરંતુ બીજી ચીજ તેને ગુણ-દોષ ઉપજાવવા સમર્થ નથી.

પૈસા હોય તો પુણ્ય ઊપજે અને શરીર સારું હોય તો ધર્મ થાય એ બંને માન્યતા તદ્દન મિથ્યા છે, તેવી જ રીતે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની હાજરી જીવને ધર્મ પમાડે એ વાત પણ મિથ્યા જ છે. જીવ પોતે સમજે તો ધર્મ પામે, અને પોતે ધર્મ પામે ત્યારે 'શ્રી સદ્‌ગુરુએ ધર્મ સમજાવ્યો' એમ વિનયથી બોલાય તે વ્યવહાર છે, પરંતુ ખરેખર કોઈ કોઈને ધર્મ સમજાવવા સમર્થ નથી એવા નિશ્ચયનું જો ભાન હોય તો વ્યવહાર સાચો કહેવાય, નહિતર તો વ્યવહાર પણ ખોટો છે.

નિમિત્તની દલીલ હતી કે હે ઉપાદાન! તારી એ બધી વાત તો ઠીક, પરંતુ તારા આત્મામાં જે દોષ થાય છે તે દોષ

શું તારા સ્વભાવમાંથી આવે છે? નહિ જ, દોષ માટે બીજી ચીજની હાજરીની જરૂર છે, તેથી હું કહું છું કે નિમિત્તના જોરથી જ દોષ થાય છે. ત્યારે ઉપાદાને જવાબમાં કહ્યું કે-અરે નિમિત્ત! ઉપાદાન જ્યારે પોતાનું કાર્ય કરે ત્યારે નિમિત્તની હાજરી હોય છે એમ શ્રી સર્વજ્ઞભગવાને જોયું છે તો તેની મારાથી કેમ ના કહેવાય? પરંતુ હાજર રહેલી બીજી ચીજ આત્માને બિલકુલ વિકાર કરાવતી નથી.

"જો એકલા ઉપાદાનથી જ કાર્ય થઈ શકતું હોય તો શું કર્મ વગર આત્મામાં અવગુણ થાય છે? કર્મ વગર અવગુણ ન થાય માટે કર્મનું જોર જ આત્માને અવગુણ કરાવે છે." આ રીતે અજ્ઞાનીઓ ઉપાદાનને પરાધીન માને છે. ઉપાદાનની સ્વાધીનતા જાહેર કરતાં જ્ઞાનીઓ કહે છે કે-જીવ પોતે સમજે તો તે મુક્તિ પામે છે, તેને કર્મ રોકી શકતાં નથી; અને જીવ પોતે દોષ કરે તો કર્મ વગેરે બીજી ચીજને નિમિત્ત કહેવાય છે, પરંતુ કર્મ બળજોરીથી આત્માને વિકાર કરાવતું નથી. આ રીતે પરવસ્તુની નિમિત્તરૂપ હાજરી છે એટલું જ્ઞાનમાં સ્વીકાર્યું, પરંતુ તે ઉપાદાનને કાંઈ પણ કરે એ વાતને તો મૂળથી ઉડાડી દીધી.

હવે નિમિત્ત જરાક ઢીલું પડીને, ઉપાદાન-નિમિત્ત બંનેને સરખાં (પચાસ-પચાસ ટકા) કહેવા માટે ઉપાદાનને સમજાવે છેઃ-

જો દેખ્યો ભગવાન ને, સો હી સાચો આહિ,
હમ તુમ સંગ અનાદિ કે, બલી કહોગે કાહિ. ૨૨.

અર્થઃ—નિમિત્ત કહે છે-ભગવાને જે દેખ્યું છે તે જ સાચું છે, મારો અને તારો સંબંધ અનાદિનો છે માટે આપણા-

માંથી બળવાન કોને કહેવો? અર્થાત્ બંને સરખા છીએ એમ તો કહો? ૨૨.

નિમિત્તઃ—હે ઉપાદાન! ભગવાનશ્રી જિનદેવે આપણને બંનેને [ઉપાદાન-નિમિત્તને] જોયાં છે, તો ભગવાને જે જોયું તે સાચું; આપણે બંને અનાદિથી ભેગાં છીએ માટે કોઈ બળવાન નહિ-બંને સરખાં, આમ તો કહો?

ઉપાદાનઃ—ના ના. નિમિત્તાધીન પરાવલંબી દૃષ્ટિથી તો જીવ અનાદિથી સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. સંસારના અધર્મો, સ્ત્રી-પૈસા વગેરે નિમિત્તો કરાવે અને ધર્મ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના નિમિત્તો કરાવે એવી સર્વત્ર પરાધીન નિમિત્તદૃષ્ટિ એ જ મિથ્યાત્વ છે અને તેનું જ ફળ સંસાર છે.

નિમિત્ત—ભગવાને એક કાર્યમાં બે કારણ જોયાં છે, ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ બંને હોય છે માટે કાર્યમાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંનેના પચાસ પચાસ ટકા (Percent) રાખો. સ્ત્રીનું નિમિત્ત હોય તો વિકાર થાય, ગાળ દેનાર હોય તો ક્રોધ થાય માટે પચાસ ટકા નિમિત્ત કરાવે અને પચાસ ટકા ઉપાદાન કરે એમ બંને ભેગા થઈને કાર્ય થાય, ચોકખો હિસાબ છે.

ઉપાદાન—ખોટું, તદ્દન ખોટું. પચાસ ટકાનો ચોકખો હિસાબ નથી પણ 'બે ને બે ત્રણ' (૨+૨=૩) જેવી ચોકખી ભૂલ છે. જો સ્ત્રી કે ગાળો એ કોઈ પચાસ ટકા વિકાર કરાવતાં હોય તો કેવળીભગવાનને પણ તેટલો વિકાર થવો જ જોઈએ, પરંતુ કોઈ પણ નિમિત્ત એક ટકો પણ વિકાર કરાવવા સમર્થ નથી. જીવ પોતે સો એ સો ટકા પોતાથી વિકાર કરે ત્યારે પર ચીજની

હાજરીને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. આ સમજણમાં જ ચોક્ખો હિસાબ છે કે દરેક દ્રવ્ય જુદે જુદાં છે, અને સ્વતંત્રપણે પોત-પોતાની અવસ્થાના કર્તા છે, કોઈ દ્રવ્ય બીજાનું કાંઈ જ કરી શકતું નથી.

આ દોહામાં નિમિત્તની વિનંતિ છે કે આપણને બંનેને સમકક્ષી (સરખી હદના) રાખો. અનાદિથી જીવની સાથે કર્મ ચોંટયાં છે અને જીવને વિકારમાં નિમિત્ત થાય છે; નિમિત્તરૂપ કર્મ અનાદિથી છે માટે તેને જીવની સાથે સમકક્ષી તો રાખો!

હવે ઉપાદાન એવો જવાબ આપે છે કે-સાંભળ રે સાંભળ! નિમિત્તરૂપ જે કર્મના પરમાણુઓ છે તે તો અનાદિથી પલટતાં જ જાય છે અને હું ઉપાદાન સ્વરૂપ તો એવો ને એવો ત્રિકાળ રહું છું. માટે હું જ બળવાન છું :—

ઉપાદાન કહે વહ બલી, જાકો નાશ ન હોય;
જો ઉપજત વિનશત રહે, બલી કહીં તે સોય? ૨૩.

અર્થ:—ઉપાદાન કહે છે કે—જેનો નાશ ન થાય તે બળવાન. જે ઊપજે અને વિણસે તે બળવાન કેવી રીતે હોઈ શકે? (ન જ હોય.) ૨૩.

નોંધ—ઉપાદાન પોતે ત્રિકાળી અખંડ એકરૂપ વસ્તુ છે તેથી તેનો નાશ નથી. નિમિત્ત તો સંયોગરૂપ છે, આવે ને જાય, તેથી તે નાશરૂપ છે માટે ઉપાદાન જ બળવાન છે.

જીવ પોતે અજ્ઞાનભાવે ભલે અનાદિથી રાગ-દ્વેષ નવા નવા કરે છે તોપણ નિમિત્ત કર્મ અનાદિથી એકને એક જ રહેતાં નથી, એ તો બદલાતાં જ રહે છે. જૂનાં નિમિત્ત કર્મ ખરીને નવાં

બંધાય છે અને તેની મુદત પૂરી થતાં તે પણ ખરી જાય છે; જીવ જો નવા રાગદ્વેષ કરે તો તે કર્મોને નિમિત્ત કહેવાય છે. આ રીતે ઉપાદાન સ્વરૂપ આત્મા તો અનાદિથી એવો ને એવો જ રહે છે, અને કર્મ તો બદલ્યા જ કરે છે માટે હું-ઉપાદાન જ બળવાન છું. મારા ગુણને પ્રગટ કરવાની તાકાત પણ મારામાં જ છે. સત્‌દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર એ પણ જુદા જુદા પલટતા જાય છે, અને તેમની સાચી વાણી પણ પલટતી જાય છે (ભાષાના શબ્દો સદા એક સરખા રહેતા નથી) પરંતુ સત્‌દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને તેમની વાણીનું જ્ઞાન કરતી વખતે મારું પોતાનું જ્ઞાન જ્ઞાનથી કામ કરે છે. હું આત્મા ત્રિકાળ છું અને ગુણના નિમિત્તો કે દોષના નિમિત્તો એ તો બધા બદલતા જ જાય છે. કર્મોના પરમાણુઓ પણ ફરતા જ જાય છે, તો કર્મ મોટા કે હું મોટો? અજ્ઞાનીઓની મહા મિથ્યાત્વરૂપ ભયંકર ભૂલ છે કે કર્મ આત્માનો પુરુષાર્થ અટકાવે. આત્માના પુરુષાર્થને પરાધીન માનનારાઓ મહા મિથ્યાત્વરૂપ સૌથી મોટો દોષ વહોરે છે. વીતરાગ શાસનમાં પરમ સત્ય વસ્તુસ્વરૂપ જાહેર થાય છે કે આત્માના ભાવમાં કર્મનું જોર બિલકુલ નથી, આત્માનું જ બળ છે. આત્મા સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે, પોતે સ્વાધીનપણે પોતાના ગમે તે ભાવને કરી શકે છે, આત્મા પોતે જે સમયે જેવો પુરુષાર્થ કરે ત્યારે તેવો પુરુષાર્થ થઈ શકે છે. આવી આત્મસ્વાધીનતાની સમજણ એ જ મિથ્યાત્વના સૌથી મોટા દોષને નાશ કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

ભાઈ રે! તું આત્મા સ્વતંત્ર વસ્તુ છો, તારા ભાવે તને લાભ-નુકશાન છે. કોઈ પર ચીજ તને લાભ-નુકશાન કરતી નથી;

આવું સાચું જ્ઞાન જીવ કરે તો તે સ્વલક્ષે કરીને મુક્તિ પામે, પરંતુ જો જીવ પોતાના ભાવને ઓળખે નહિ અને પર નિમિત્તથી પોતાને લાભ-નુકશાન થાય એમ માન્યા જ કરે તો તેનું પર લક્ષ કદી છૂટે નહિ અને સ્વની ઓળખાણ કદી થાય નહિ, તેથી તે સંસારમાં રખડયા જ કરે. માટે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બંનેના સ્વરૂપને ઓળખીને એમ નક્કી કરવું જોઈએ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત તે બંને જુદા જુદા પદાર્થો છે, કદી કોઈ એક બીજાનું કાર્ય કરતા નથી. આમ નક્કી કરીને નિમિત્તનું લક્ષ છોડીને પોતાના ઉપાદાન સ્વરૂપને લક્ષમાં લઈને કરવું તે જ સુખી થવાનો-મોક્ષનો ઉપાય છે.

નિમિત્તની દલીલ:—

ઉપાદાન તુમ જોર હો, તો ક્યોં લેત અહાર,
પર નિમિત્તકે યોગ સોં, જીવત સબ સંસાર. ૨૪.

અર્થ:—નિમિત્ત કહે છે-હે ઉપાદાન જો તારું જોર છે તો તું આહાર શા માટે લે છે? સંસારના બધા જીવો પર નિમિત્તના યોગથી જીવે છે. ૨૪.

હે ઉપાદાન! આ કર્મ વગેરે બધું તો ઠીક, એ તો કાંઈ નજરે દેખાતું નથી, પરંતુ આ તો નજરે દેખાય છે કે આહારના નિમિત્તથી તું જીવે છે. જો તારું જોર હોય તો તું આહાર કેમ લે છે? આહાર વગર કેમ એકલો નથી જીવતો? અરે! છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી મુનિરાજ પણ આહાર લે છે, તો આહારના નિમિત્તની તારે જરૂર પડી કે નહિ? આખું જગત આહારના

નિમિત્તથી જ જીવે છે. શું આહારના નિમિત્ત વગર એકલા ઉપાદાનથી જીવાય? માટે નિમિત્ત જ જોરવાળું છે.–આમ નિમિત્ત તરફના વકીલ દલીલ કરે છે. વકીલ હોય તે તો પોતાના જ અસીલ તરફની દલીલ મૂકે ને! સામા પક્ષની સાચી દલીલ જાણતા હોય તોપણ કાંઈ તે દલીલ રજૂ કરે! જો સામા પક્ષવાળા તરફની દલીલ કરે તો તે વકીલ કેમ કહેવાય! અહીં નિમિત્તના વકીલ કહે છે કે નિમિત્તના પણ થોડાક દોકડા છે, એકલું ઉપાદાન જ કામ કરતું નથી, માટે નિમિત્તની શક્તિ પણ કબૂલ રાખો.

ઉપાદાનનો જવાબઃ–

જો અહારકે જો ગસોં, જીવત હે જગમાંહિ,
તો વાસી સંસારકે, મરતે કોઊ નાહિં. ૨૫.

અર્થઃ—ઉપાદાન કહે છે–જો આહારના જોગથી જગતના જીવો જીવતા હોત તો સંસારવાસી કોઈ જીવ મરત નહીં. ૨૫.

હે નિમિત્ત! આહારના કારણે જીવન ટકતાં નથી. જો જગતના જીવોના જીવન આહારથી ટકતાં હોય તો આ જગતમાં કોઈ જીવ મરવો જ ન જોઈએ; પરંતુ ખાતા ખાતા પણ જગતના અનેક જીવો મરી જતા દેખાય છે, માટે આહાર તે જીવતરનું કારણ નથી. સૌ પોતપોતાના આયુષ્યથી જીવે છે. આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધી જીવે અને આયુષ્ય ન હોય તો ચક્રવર્તી–વાસુદેવ–બળદેવ પોતાના માટે બનાવેલા ‘સિંહ–કેસરીઆ લાડુ’ ખાય છતાં પણ મરી જાય. જ્યાં જીવન ખૂટ્યાં ત્યાં આહાર શું કરે? આઠે પહોર ખાન–પાન અને આરામથી શરીરની સાવજત કરવા છતાં જીવો કેમ મરી જાય છે? આહારના નિમિત્તના કારણે.

ઉપાદાન ટકતું નથી. એક ચીજમાં પર ચીજને લીધે કાંઈ જ થતું નથી; માટે હે નિમિત્ત! તારી વાત ખોટી છે. ભાણાં ઉપર બેઠો હોય, ભોજન કરીને પેટ ભર્યું હોય, હાથમાં કોળિયો રહી ગયો હોય અને શરીર છૂટી જાય-એમ બને છે. જો આહારથી શરીર ટકતું હોય તો ખાનારા કોઈ મરવા ન જોઈએ અને ઉપવાસી બધા મરી જવા જોઈએ. પરંતુ આહાર ખાનાર પણ મરે છે અને આહાર વગર પણ પવન ભક્ષીઓ વર્ષો સુધી જીવે છે માટે આહાર સાથે જીવન-મરણને સંબંધ નથી. આહારનો સંયોગ તે પરમાણુઓના કારણે આવે છે અને શરીરના પરમાણુઓ શરીરના કારણે ટકે છે, આહાર અને શરીર બંનેના પરમાણુ જુદા છે. આહારની માફક દવાના કારણે પણ શરીર ટકતું નથી અને દવાના કારણે રોગ ટળતો નથી. હજારો દવા લાવે છતાં રોગ ન મટે અને દવા વગર પણ રોગ મટી જાય-એ તો સ્વતંત્ર દ્રવ્યની સ્વતંત્ર અવસ્થાઓ છે. એક વસ્તુના કારણે બીજી વસ્તુમાં કાર્ય થાય એ વાત પવિત્ર જૈન દર્શનને માન્ય નથી કેમ કે વસ્તુની સ્થિતિ જ તેમ નથી. એક દ્રવ્યના કારણથી બીજા દ્રવ્યનું કાર્ય થાય એવી જેને ઊંધી માન્યતા છે તે મહા અજ્ઞાની છે, વસ્તુની સ્થિતિની તેને ખબર નથી, જૈન-ધર્મને તે જાણતો નથી.

હવે નિમિત્ત દલીલ કરે છે:—

સૂર સોમ મણિ અગ્નિકે, નિમિત્ત લખેં યે નૈન;
અંધકારમેં કિત ગયો, ઉપાદાન દગ દૈન. ૨૬.

અર્થ:—નિમિત્ત કહે છે-સૂર્ય, ચંદ્ર, મણિ કે અગ્નિનું

છે! ક્યાંય જરાક પણ પરાધીનપણું પાલવે તેમ નથી. આવા ઉપાદાન સ્વરૂપને ઓળખીને તેનો જે આશ્રય કરે તે અલ્પ કાળમાં જ મુક્તિ પામે જીવોએ અનાદિથી પોતાની મૂળ શક્તિની ઓળખાણ જ કરી નથી એટલે પરની જરૂર માની બેઠા છે, તેથી જ પરાધીન દુઃખી થઈ રહ્યા છે. આ જે રીતે કહેવાય છે તે રીતે પોતાને સ્વાધીનપણે પ્રથમ ઓળખવે જોઈએ તે જ મુક્તિનો માર્ગ છે.

હવે નિમિત્ત દલીલ કરે છેઃ—

કહૈ નિમિત્ત વે જીવ કો? મો બિન જગકે માંહિં;
સબૈ હમારે વશ પરૈં, હમ બિન મુક્તિ ન જાહિં. ૨૮.

અર્થઃ—નિમિત્ત કહે છે-મારા વિના જગતમાં જીવ કોણ માત્ર? બધા મારે વશ પડ્યા છે, મારા વિના મુક્તિ થતી નથી ૨૮.

નિમિત્ત વગર જીવ મુક્તિ પામતો નથી, પહેલાં મનુષ્ય શરીરનું નિમિત્ત, પછી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું નિમિત્ત, પછી પંચ મહાવ્રતાદિના શુભરાગનું મુનિદશામાં નિમિત્ત-આમ બધે નિમિત્તની પરંપરા વગર જીવ મુક્તિ પામી શકતો નથી શું વ્રત વ્રતાદિના પુણ્ય આવ્યા વગર કોઈ જીવની મુક્તિ થાય? ન થાય. માટે પુણ્ય નિમિત્ત છે અને તેના જ બળથી જીવ મુક્તિ પામે છે-આ નિમિત્તની દલીલ!

ઉપાદાનનો જવાબઃ-

ઉપાદાન કહૈ રે નિમિત્ત, ઐસે બોલ ન બોલ;
તાકો તજ નિજ ભજત હૈં, તે હી કરૈં કિલોલ. ૨૯.

અર્થ:—ઉપાદાન કહે છે-અરે નિમિત્ત! એવાં વચનો ન બોલ. તારા ઉપરની દૃષ્ટિ તજીને જે જીવ પોતાનું સજન કરે છે તે જ કિલ્લોલ (આનંદ) કરે છે. ૨૯.

હે નિમિત્ત! તારા પ્રતાપથી જીવ મુક્તિ પામે છે એ વાત તું રહેવા દે; કેમકે શરીર, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કે પંચમહાવ્રત એ બધાય નિમિત્તોના લક્ષે તો જીવને રાગ જ થાય છે અને તેને સંસારમાં રખડવું પડે છે, પરંતુ જ્યારે એ બધા નિમિત્તોનું લક્ષ છોડીને અને પંચમહાવ્રતના વિકલ્પને પણ છોડીને પોતાના અખંડાનંદી સ્વરૂપ આત્માની ભાવના કરીને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પૂર્વક જે અંતરમાં સ્થિરતા કરે છે તે જ જીવો મુક્તિ પામે છે અને તેઓ જ પરમ કિલ્લોલ ભોગવે છે; નિમિત્તના લક્ષે આનંદનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. જેઓ નિમિત્તની દૃષ્ટિમાં રોકાય છે તેઓ મુક્તિ પામતા નથી. આ રીતે, નિમિત્તનું બળ છે એ દલીલ તૂટી ગઈ.

હવે પંચમહાવ્રતાદિ ક્રિયાથી જીવની મુક્તિ થાય છે એવી દલીલ નિમિત્ત કરે છે:—

કહૈ નિમિત્ત હમકો તજૈં, તે કૈસેં શિવ જાત;
પંચમહાવ્રત પ્રગટ હૈં, ઔર હું ક્રિયા વિખ્યાત. ૩૦.

અર્થ:—નિમિત્ત કહે છે-અમને તજવાથી મોક્ષ કેવી રીતે જવાય? પાંચ મહાવ્રત પ્રગટ છે, વળી બીજી ક્રિયા પણ વિખ્યાત છે [કે જેને લોકો મોક્ષનું કારણ માને છે]. ૩૦.

શાસ્ત્રોમાં તો નિમિત્ત તરફના લખાણના પાનાંના પાનાં ભરેલાં છે, તો નિમિત્તની મદદની તમે કેમ ના પાડો છો?

પંચમહાવ્રત, સમિતિ–ગુપ્તિ એ બધાનું તો શાસ્ત્રોમાં ખૂબ લખાણ છે, તે ધાર્યા વગર શું જીવ મોક્ષ જઈ શકે? મને છોડવાથી જીવ મોક્ષ જઈ શકે નહિ. અહિંસા વગેરે પંચમહાવ્રતમાં પરનું લક્ષ કરવું પડે છે કે નહિ? પંચમહાવ્રતમાં પર લક્ષે જે રાગનો વિકલ્પ ઊઠે છે તેને આગળ લાવીને અહીં નિમિત્ત કહે છે કે શું પંચમહાવ્રતના રાગ વગર મુક્તિ થાય? પંચમહાવ્રતના શુભરાગથી મુક્તિ માનનારા અજ્ઞાનીઓ ઘણા છે તેથી નિમિત્તે તે દલીલને રજુ કરી છે. દલીલ તો બધી જ મૂકે ને? જો આવી ઊંધી દલીલો ન હોય તો જીવનો સંસાર કેમ ટકે? આ બધી નિમિત્તાધીનની દલીલો સંસાર ટકાવવા માટે સાચી છે અર્થાત્ નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિથી જ સંસાર ટકયો છે. જો નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિ છોડીને સ્વભાવદૃષ્ટિ કરે તો સંસાર ટકી શકે નહિ.

હવે, પંચમહાવ્રતાદિને જીવ છોડે ત્યારે તે મુક્તિ પામે છે, એમ ઉપાદાન ઉત્તર આપે છેઃ—

પંચમહાવ્રત જોગ ત્રય, ઔર સકલ વ્યવહાર;
પરકો નિમિત્ત ખપાયકે, તબ પહુંચે ભવપાર. ૩૧

અર્થઃ—ઉપાદાન કહે છે–પાંચ મહાવ્રત, મન, વચન અને કાય એ ત્રણ તરફનું જોડાણ, વળી બધો વ્યવહાર અને પર નિમિત્તનું લક્ષ જ્યારે જીવ છોડે ત્યારે ભવપારને પહોંચે છે. ૩૧

જ્ઞાનમૂર્તિ આત્માનું જેટલું પર લક્ષ જાય છે તે બધું વિકાર ભાવ છે. ભલે પંચમહાવ્રત હો તોપણ તે વિકાર છે, વિકાર ભાવને અને બીજા જે જે વ્યવહાર છે તે બધા રાગને અને નિમિત્તના લક્ષને જીવ જ્યારે છોડે છે ત્યારે જ તે મોક્ષ

પામે છે. પુણ્ય-પાપ રહિત આત્મસ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને સ્થિરતા વડે જ મુક્તિ થાય છે. તેમાં ક્યાંય પણ રાગ હોતો નથી. પંચમહાવ્રત તે આસ્રવ છે, વિકાર છે, આત્માનું ખરું ચારિત્ર તે નથી, તેને ચારિત્રનું ખરું સ્વરૂપ માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આત્માનો ચારિત્ર-ધર્મ તેનાથી પાર છે. જગતના અજ્ઞાની જીવોને આ મહા આકરું લાગે તેવું છે પરંતુ પરમ સત્ય મહા હિતકારી છે.

પ્રશ્ન:—પંચમહાવ્રત તે ભલે ચારિત્ર ન હોય પરંતુ તે ધર્મ તો છે ને?

ઉત્તર:—પંચમહાવ્રત તે ચારિત્ર પણ નથી અને ધર્મ પણ નથી. સર્વ પ્રકારના રાગરહિત એકલા જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્માનું સમ્યક્ભાન કર્યા પછી જ વિશેષ સ્વરૂપ સ્થિરતા કરતાં પહેલાં પંચમહાવ્રતની શુભવિકારી લાગણી મુનિદશામાં આવી જાય છે પરંતુ તે વિકલ્પ છે, રાગ છે, વિકાર છે, અધર્મ છે કેમ કે તે લાગણીઓ આત્માના શુદ્ધ ચારિત્રને અને કેવળજ્ઞાનને રોકે છે. આત્માના ગુણને રોકનાર તે લાગણીઓમાં જો ધર્મ માને તો આત્માના પવિત્ર ગુણોનો મહાન અનાદર કરી રહ્યો છે, તેને આત્માનું ભાન નથી.

આત્માના ભાનસહિત સાતમે-છઠ્ઠે ગુણસ્થાને આત્માનુભવમાં ઝૂલતા મુનિને પંચમહાવ્રતના વિકલ્પ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં હોય છે તે રાગ છે-આસ્રવ છે, આત્માના કેવળજ્ઞાનને તે વિઘ્ન કરે છે. નિમિત્તે દલીલમાં કહ્યું હતું કે આ મોક્ષમાં મદદ કરે છે; ઉપાદાન કહે છે-તે મોક્ષમાં દખલ કરે છે, વિકલ્પોને તોડીને

છે, કેમ કે જે ભાવે નવું બંધન થયું તે રાગના કારણે તે જીવને નવો ભવ કરવો પડે છે, માટે નિમિત્તની કૃપાથી (રાગથી તો જીવ ચાર ગતિમાં રખડે છે. રાગનું ફળ જ સંસાર છે. કે તીર્થંકરગોત્ર બંધાય એવી જાતનો આત્મભાનસહિતનો રા તો સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોઈ શકે, તોપણ તીર્થંકરગોત્ર બંધાય રાગથી તેઓ રાજી થતા નથી પરંતુ તેને નુકશાન કર્તા જ મા છે. જે ભાવે તીર્થંકરગોત્ર બંધાય તે ભાવે તીર્થંકરપદ પ્રગ નહિ પણ તે ભાવના નાશથી કેવળજ્ઞાન અને તીર્થંકરપદ પ્રગટે છે

નિમિત્તે દલીલ કરી હતી રાગ તરફથી અને ઉપાદાન દલી કરે છે સ્વભાવ તરફથી. સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા ખુલાસો એમ થાય છે નિમિત્તના લક્ષે થતો તીર્થંકરગોત્રનો રાગભાવ તો સંસારના ભવ કારણ છે અને ઉપાદાનસ્વરૂપના લક્ષે સ્થિરતા તે જ મોક્ષ કારણ છે. નિમિત્ત તરફના લક્ષે થતો ભાવ ઉપાદાનસ્વરૂપ સ્થિરતાને રોકનાર છે. કોઈ પણ પ્રકારનો રાગ ભાવ તે સંસાર જ કારણ છે, પછી ભલે તે રાગ તિર્યંચગોત્રનો હો કે તીર્થંક ગોત્રનો હો. જુઓ! શ્રેણિક રાજાને આત્મભાન હતું છતાં રાગ અટક્યા હતા તેથી તીર્થંકરગોત્ર બંધાણું હોવા છતાં, બે ભ કરવા પડશે.

પ્રશ્ન:—બે ભવ કરવા પડે એ સારું નહિ તે તો ઠીક પરં જે ભવે તીર્થંકરગોત્ર બાંધે તે જ ભવે મોક્ષ પામે તો તો ભાવે તીર્થંકરગોત્ર બંધાણું તે ભાવ સારો કે નહિ?

ઉત્તર:—સિદ્ધાંતમાં ફેર ન પડે. ઉપર જ કહ્યું છે કે 'કો પણ પ્રકારનો રાગભાવ તે સંસારનું જ કારણ છે.' ભલે કો

જીવ જે ભાવે તીર્થંકરગોત્ર બાંધે તે જ ભવે મોક્ષ જાય, તોપણ જે ભાવથી તીર્થંકરગોત્ર બંધાણું તે તો રાગભાવ જ છે અને તે રાગભાવ તો કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષને અટકાવનારો જ છે. જ્યારે તે રાગ ટળે ત્યારે જ તે કેવળજ્ઞાની તીર્થંકર થાય.

પ્રશ્નઃ—ભલે તીર્થંકરગોત્રનો રાગ તો ખરાબ છે, પરંતુ તીર્થંકરગોત્ર જે જીવે બાંધ્યું તે જીવને કેવળજ્ઞાન અવશ્ય થાય જ. તીર્થંકરગોત્ર બાંધવાથી એટલું તો નક્કી થઈ જ ગયું કે તે જીવ કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ પામવાનો જ—માટે એટલું તો નિમિત્તનું જોર કહેશો કે નહિ?

ઉત્તરઃ—ભાઈ રે! કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષદશા તો આત્માના સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોથી થાય છે કે જે ભાવથી તીર્થંકરગોત્ર થયું તે રાગભાવથી થાય છે? રાગભાવથી મોક્ષ થવાનું નક્કી થયું નથી પરંતુ તે જીવને સમ્યગ્દર્શનનું અપ્રતિહત જોર છે તેના કારણે અલ્પકાળમાં મુક્તિ પામવાનો છે–એમ નક્કી થયું છે. જે રાગથી ધર્મ માને અને રાગથી કેવળજ્ઞાન માને તે તીર્થંકરગોત્ર તો ન બાંધે પરંતુ તેતર ગોત્ર બાંધે....કેમ કે તેની માન્યતામાં રાગનો આદર હોવાથી વીતરાગ સ્વભાવનો અનાદર કરતો કરતો તે પોતાની જ્ઞાન શક્તિને હારી જઈને હલકી ગતિમાં ચાલ્યો જશે.

વળી, આ પણ એક સમજવા જેવો ન્યાય છે કે, જે કારણે તીર્થંકરગોત્રપ્રકૃતિ બંધાણી તે કારણને (રાગને) ટાળ્યા વગર તે પ્રકૃતિ ફળ પણ આપતી નથી. જે તીર્થંકર પ્રકૃતિ બંધાણી તે તો ઘણા વખત સુધી ફળ પણ આપતી નથી. કેમ હજી તે ફળ નથી આપતી? કે જે રાગભાવે તીર્થંકરગોત્ર બાંધ્યું તેથી

વિરુદ્ધભાવ વડે તે રાગભાવનો સર્વથા ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે ત્યારે તે પ્રકૃતિનું ફળ આવે અને તે ફળ પણ આત્મામાં તો ન આવે, પરંતુ બહારમાં સમવસરણાદિની રચના થાય. આ રીતે તીર્થંકરગોત્ર જે ભાવે બાંધ્યું તે ભાવ તો કેવળજ્ઞાન થતાં છૂટી જ ગયો છે. કાંઈ તે ભાવ કેવળજ્ઞાનદશામાં રહેતો નથી. તો જે ભાવ પોતે નાશ પામી ગયો તે ભાવે કેવળજ્ઞાનમાં શું મદદ કરી? માટે અરે નિમિત્ત! તારા ઉપરની દૃષ્ટિથી જીવ ત્રણલોકનો નાથ તો થતો નથી પરંતુ ત્રણલોકમાં તે અજ્ઞાનભાવે રખડે છે–તેથી તું જીવને ચાર ગતિમાં લઈ જાય છે.

ઉપાદાનદૃષ્ટિઃ—સ્વાધીન સ્વભાવની કબૂલાત; હું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ છું, મારી પવિત્રદશારૂપી કાર્યને કોઈની મદદ વગર હું જ મારી શક્તિથી કરું છું–આવું પોતાના સ્વભાવની શ્રદ્ધાનું જોર તે ઉપાદાન દૃષ્ટિ છે અને તે મુક્તિનો ઉપાય છે.

નિમિત્તદૃષ્ટિઃ—પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને પર દ્રવ્યાનુસારી ભાવ; સ્વાધીન આત્માનું લક્ષ ચૂકીને જે કોઈ ભાવ થાય તે બધા ભાવો પરાશ્રિત છે અને તે પરાશ્રિત ભાવ સંસારનું કારણ છે. સાક્ષાત તીર્થંકરના લક્ષે જે ભાવ થાય તે ભાવ પણ દુઃખરૂપ અને સંસારનું જ કારણ છે. પુણ્યનો રાગ તે પણ પર લક્ષે જ થતો હોવાથી દુઃખ અને સંસારનું જ કારણ છે. માટે પરાધીન–દુઃખરૂપ હોવાથી નિમિત્તદૃષ્ટિ છોડવા જેવી છે અને સ્વાધીન સુખરૂપ હોવાથી ઉપાદાન સ્વભાવદૃષ્ટિ જ અંગીકાર કરવા જેવી છે.

ભાઈ રે! આ તો શ્રીભગવાન પાસેથી આવેલા હીરા

સરાણુ પર ચઢે છે. એક ન્યાયની જો ઊંધી સમજણુ પકડે તો સંસાર થાય અને જો યથાર્થ સંધિ કરીને બરાબર સમજે તો મુક્તિ થાય. અહો! આ વાત તો વીતરાગ ભગવાન જ કરે.... વીતરાગના જે સેવકો તે પણુ વીતરાગ જ છે ને! વીતરાગ અને વીતરાગના સેવકો સિવાય આ વાત કરવા કોઈ સમર્થ નથી.

ત્રિકાળી સ્વતંત્રસ્વભાવી હોવા છતાં અનાદિથી આ આત્મા કેમ સંસારમાં રખડી રહ્યો છે? અનાદિથી પોતાની ભૂલને જીવે ઓળખી નથી. બંધ-મુક્ત પોતે પોતાના ભાવે જ થાય છે. છતાં પરના કારણે પોતાને બંધન-મુક્તિ તે માને છે; અનાદિનું મહા ઊંધું શલ્ય રહી ગયું છે કે પુણ્યથી અને નિમિત્તોથી લાભ થાય, પરંતુ બાપુ! આત્માને પોતામાં અનાદિથી કઈ જાતની ભૂલ છે અને તે કયા કારણે છે તે જાણીને તે ટાળ્યા વગર છૂટકારા થાય તેમ નથી. પુણ્ય સારું અને પાપ ખરાબ એમ જીવ માને છે પરંતુ મારો સ્વભાવ સારો અને સર્વ વિભાવ ખરાબ એમ સ્વભાવ-પરભાવ વચ્ચેના ભેદને તે જાણતો નથી. ખરેખર તો પુણ્ય અને પાપ બન્ને એક પ્રકારના ભાવો [વિભાવ-રૂપભાવો] છે, તે બંને આત્માના જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપને ચૂકીને નિમિત્ત ઉપરના વલણુ વાળા જે ભાવ થાય તેના જ પ્રકારો છે, તેમાંથી એકે ભાવ સ્વભાવ તરફના વલણુવાળો નથી. એક દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફનો શુભભાવ અને બીજો સ્ત્રી-કુટુંબ-પૈસા તરફનો અશુભભાવ-એ બંને પર તરફ જાતા ભાવોથી પોતાનું જ્ઞાન આનંદ સ્વરૂપ ભિન્ન છે એમ સમજ્યા વિના અનાદિની મહાન ભૂલરૂપ અજ્ઞાન ટળે નહિ. સત્ય સમજણુમાં સાચા જ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિમિત્તરૂપે હોય છે. જો સાચા દેવ-ગુરુ-

શાસ્ત્રને નિમિત્તરૂપે ન ઓળખે તો અજ્ઞાની છે અને જો તેમનાથી પોતાને લાભ થાય એમ માને તોય મિથ્યાત્વ છે. કોઈ પણ નિમિત્ત મારું કાંઈ કરી દે એવી માન્યતા તે જ મહાન ભૂલ છે અને તેનું ફળ દુઃખ જ છે, માટે નિમિત્તના લક્ષે જીવ દુઃખી જ થાય, સુખી થાય નહિ. એ બરાબર સમજવું કે નિમિત્તના લક્ષે દુઃખ છે. પરંતુ નિમિત્તથી દુઃખ નથી. પૈસા–સ્ત્રી વગેરે તો નિમિત્ત છે. તેનાથી જીવ દુઃખમાં નથી પણ 'આ વસ્તુ મારી છે, તેમાં મારું સુખ છે. હું તેનું કરી શકું છું' આવા પ્રકારે નિમિત્તનું લક્ષ કરીને જીવ દુઃખી થાય છે. નિમિત્તનું લક્ષ કરવું તે પોતાનો દોષ છે. ઉપાદાનના લક્ષે પરમ આનંદ હોય અને નિમિત્તના લક્ષે દુઃખ હોય; કોઈ પણ પર-નિમિત્તનું લક્ષ તે દુઃખ જ છે–માટે જ્ઞાન આનંદસ્વરૂપથી પરિપૂર્ણ પોતાના ઉપાદાનને ઓળખીને તેના લક્ષે એકાગ્રતા કરવી તે જ પરમસુખ છે અને આ જ મુક્તિનું કારણ છે.

જીવ કુદેવાદિના લક્ષથી અશુભભાવને લીધે દુઃખી થાય જ, પરંતુ સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રના નિમિત્તના લક્ષે શુભભાવથી પણ જીવ દુઃખી થાય છે એમ કહ્યું–તો હે ઉપાદાન! જીવને સુખ કઈ રીતે થાય? એમ હવે નિમિત્ત પૂછે છેઃ—

કહે નિમિત્ત જો દુખ સહે, સો તુમ હમહિ લગાય,
સુખી કૌન તેં હોત હૈ, તાકો દેહુ બતાય. ૩૪.

અર્થઃ—નિમિત્ત કહે છે કે હે ઉપાદાન! જીવ જે દુઃખ સહન કરે છે તેનો દોષ તું અમારા ઉપર લગાવે છે તો જીવ સુખી શાથી થાય છે તે બતાવી દે! ૩૪.

નિમિત્તનું લક્ષ કરીને અશુભભાવ કરવાથી તો જીવ દુઃખી થાય જ, પરંતુ શુભભાવ કરીને પુણ્ય બાંધે તોય જીવ દુઃખી થાય છે, એમ કહ્યું તો પછી જીવ સુખી કઈ રીતે થાય? જો ઉપાદાનનું લક્ષ કરીને તેને ઓળખે તો જ જીવ સુખી થાય. જ્યારે આત્મા સમ્યગ્દર્શન દ્વારા પોતાના સ્વભાવને ઓળખીને પોતામાં ગુણ પ્રગટ કરે ત્યારે અધૂરી અવસ્થામાં શુભરાગ આવે છે અને જ્યાં રાગ હોય ત્યાં પર નિમિત્ત હોય જ છે, કેમકે સ્વભાવના લક્ષે રાગ હોય નહિ. જો આત્મસ્વભાવનું ભાન હોય તો તે શુભરાગને અને શુભરાગના નિમિત્તોને (સત દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરેને) વ્યવહારથી ધર્મનું કારણ કહેવાય, પરંતુ શુભ રાગ, નિમિત્તો કે વ્યવહાર એ કોઈ આત્માને ખરેખર લાભ કરે કે મુક્તિનું કારણ થાય એ વાત ખોટી છે. રાગ, નિમિત્ત અને વ્યવહાર રહિત આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને રમણતા તે જ મોક્ષનું સાચું કારણ છે

જે ભાવે સર્વાર્થસિદ્ધિનો ભવ મળે કે તીર્થંકરગોત્ર બંધાય તે ભાવ, સ્વભાવનું વલણ ચૂકીને થતો હોવાથી દુઃખ જ છે. જે ભાવથી ભવ મળે અને મુક્તિ રોકાય તે ભાવ વિકાર છે-દુઃખ છે. જેટલા દુઃખ આપે તે બધાય ભાવ નિમિત્ત તરફના વલણથી થાય છે. નિમિત્તો તો પરવસ્તુ છે. તે દુઃખ આપતા નથી પરંતુ સ્વનું લક્ષ ચૂકીને પરના લક્ષે જીવ દુઃખી થાય છે, આમ ઉપાદાને પ્રબળપણે સિદ્ધ કર્યું તેથી હવે નિમિત્તે પ્રશ્ન ઉપાડ્યો છે કે મારા તરફના તો બધાય ભાવોથી જીવ દુઃખી જ થાય છે તો સુખી કોનાથી થાય છે એ બતાવી દે!

આના ઉત્તરમાં ઉપાદાન કહે છે કે:—

પરાધીનપણામાં ? જો સુખ પરને આધીન હોય તો તે નાશ પામી જાય અને દુઃખ આવે, પરંતુ સ્વાધીન સુખ છે અને તે આત્મામાં જ સ્વતંત્રપણે છે કોઈ પર ચીજની હાજરીવડે આત્માને સુખ મળે એ માન્યતા ખોટી છે, પરાધીનદષ્ટિ છે અને તે મહા દુઃખ આપનારી છે. પૈસા વગેરેથી મને સુખ મળે અગર તો સારા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રથી આત્માને ધર્મ થાય એવી જે પરપદાર્થને આધીનપણાની માન્યતા તે આત્માને પોતાની શક્તિમાં લૂલો-પાંગળો બનાવનારી છે, એવું થવું કોને ગમે ? જે જીવ પરવસ્તુથી પોતાને સુખ-દુઃખ માને છે તે જીવે પોતાને શક્તિહીન લૂલો, પાંગળો માન્યો છે જેને નિમિત્તાધીન દષ્ટિ છે તેને આત્મશક્તિની સંભાળ નથી અને તેથી તેવા જીવો ચાર ગતિમાં દુઃખી થઈ રહ્યા છે. જગતના જીવો પોતાના આત્માના સામર્થ્યની સંભાળ કરતા નથી અને આત્માને પરનું અવલંબન માનીને, તેનાથી શાંતિ-સુખ માને છે પરંતુ તે માન્યતા સાચી નથી, પરના અવલંબને સુખ-શાંતિ છે જ નહિ. સ્વતંત્રતાની સાચી માન્યતા ન હોય તો તેમાંથી સ્વતંત્ર સુખ ન જ આવે, માટે પરતંત્રપણાની (નિમિત્ત આધીનપણાની) શ્રદ્ધામાં દુઃખ જ છે. ધર્મ અથવા સુખ આત્માનાં ઓળખાણ દ્વારા જ થાય છે.

આ ઉપાદાન-નિમિત્તના સંવાદમાં ગઈ કાલે ૩૫ દોહા પૂરા થયા છે નિમિત્તની છેલ્લી દલીલ એમ હતી કે-ભાઈ! બધા દુઃખના પોટલા મારા ઉપર ઢોળ્યા, તો સુખ-શાંતિ શેમાંથી મળે! બધી અનુકૂળતા હોય તો સુખ થાય ને! ત્યારે ઉપાદાને તેની દલીલનો નકાર કરતાં કહ્યું કે અનુકૂળ સામગ્રીમાં આત્માનું સુખ છે જ નહિ. 'શરીર સરખું હોય,

નીરોગી હોય, ઉમર પાકટ થાય, ભુક્ત-ભોગી થઈએ એમ બધું પાર કરીને પછી મરવા ટાણે નિરાંતે ધર્મ થાય' આવી મહા પરાધીન દૃષ્ટિથી આત્મા પોતે જીવનમાં કદી સતસમાગમે અંતરથી ધર્મ સમજવાનો ઉપાય ન કરે તો તેને ધર્મ થાય નહિ અને મુક્તિનો ઉપાય ન મળે, તે સંસારમાં રખડે. સત સમજવાનાં અપૂર્વ ટાણે જેણે સમજવાની ના પાડી તે પોતાના સ્વભાવનો અનાદર કરીને સંયોગ બુદ્ધિથી અસતનો આદર કરીને અનંત સંસારમાં દુખિત થઈને રખડે છે; અને જેણે સમજવાનો અંતરથી ઉલ્લાસ લાવીને સ્વભાવનો સતકાર કર્યો તે ઉપાદાનના જોરે અલ્પકાળમાં સંસારમુક્ત થઈને પરમસુખને પામશે.

અહીં એમ સ્વાધીનતા સમજાવે છે કે હે ભાઈ! તું તારી અવસ્થામાં ભૂલ કરે છે. તે ભૂલ તને કોઈ બીજું કરાવતું નથી, પરંતુ તેં પોતાને ભૂલીને 'મને પરથી સુખ થાય' એવી ઊંધી માન્યતા કરી છે તેથી જ દુઃખ છે ભૂલનો કરનાર પણ તું છો અને ભૂલનો ભાંગનાર પણ તું જ છો. સ્વભાવને ભૂલીને જે ભૂલ તેં કરી છે, તે ભૂલને સ્વભાવની ઓળખાણ કરીને કાઢી નાખ તો સુખ તો તારા અવિનાશી સ્વરૂપમા જ ભર્યું છે તે તને પ્રગટ થાય. આ રીતે ઉપાદાન સ્વાધીનપણે કાર્ય કરે છે.

નિમિત્તની દલીલઃ-

અવિનાશી ઘટ ઘટ બસૈ, સુખ ક્યોં વિલસત નાહિ ?
શુભ નિમિત્તકે યોગ બિન, પરે પરે વિલસાહિ. ૩૬.

અર્થઃ—નિમિત્ત કહે છે-અવિનાશી સુખ તો ઘટ-ઘટ દરેક જીવમાં વસે છે, તો જીવોને સુખનો વિલાસ-ભોગવટો કેમ નથી!

રાજા થયો અને સમવસરણમાં બિરાજમાન સાક્ષાત્ ચૈતન્યદેવ શ્રી અરિહંત ભગવાનની હીરાના થાળમાં કલ્પવૃક્ષના ફળ-ફૂલથી પૂજા કરતાં ઈન્દ્રોને જોયાં અને પોતે પણ સાક્ષાત ભગવાનની પૂજા કરી, પરંતુ જ્ઞાનસ્વભાવી, રાગરહિત પોતાના નિરાલંબન આત્મસ્વરૂપને સમજ્યો નહિ એટલે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું નહિ તેથી જ ગમાર થઈને-અજ્ઞાનીપણે અનંત સંસારમાં રખડ્યો. ભગવાન જુદા અને હું જુદો, મારા સ્વરૂપથી હું પણ ભગવાન જ છું આવી સાચી ઓળખાણ વગર ભગવાનની પૂજા કરે તો તેનાથી ધર્મનો લાભ થાય નહિ. કાંઈ ભગવાન કોઈને સમ્યગ્દર્શન આપી દે તેમ નથી, ધર્મ કોઈના આશીર્વાદથી મળતો નથી, માત્ર પોતાની ઓળખાણથી જ ધર્મ થાય છે, તે સિવાય બીજા કોઈ ઉપાયથી ધર્મની શરૂઆત થતી નથી.

હું આત્મા સ્વતંત્ર ભગવાન છું, કોઈ પરવસ્તુ મારું કલ્યાણ કરી દે તેમ નથી, મારી ઓળખાણ દ્વારા હું જ મારું કલ્યાણ કરું છું-આવું સમજ્યા વગર જૈનનો દ્રવ્યલિંગી સાધુ થયો, ક્ષમા કરી, ભગવાન પાસે ગયો, શાસ્ત્રો ભણ્યો છતાં આત્માની રુચિ અને ભાન કર્યા વગર અનંત દુઃખી થઈને સંસારમાં રખડ્યો. ઉપાદાનસ્વરૂપ આત્માનું ભાન પોતે ન કરે તો નિમિત્તો શું કરવા સમર્થ છે? જૈનનું દ્રવ્યલિંગ અને ભગવાન એ તો નિમિત્ત છે અને ખરેખર તો ક્ષમાનો શુભરાગ તેમ જ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે પણ નિમિત્ત છે, તે બધાં નિમિત્તો હોવા છતાં પોતાની ભૂલના કારણે જ જીવને સુખ થતું નથી. એક માત્ર સમ્યગ્દર્શન સિવાય બીજું કોઈ આ જીવને સુખી કરવા સમર્થ નથી.

'જો નિમિત્ત જીવને સુખી ન કરતું હોય અને ઉપાદાનથી જ સુખ પ્રગટતું હોય તો, બધા જીવોના સ્વભાવમાં અવિનાશી સુખ તો ભર્યું છે-તેને તેઓ કેમ ભોગવતા નથી? આવો નિમિત્તનો પ્રશ્ન છે તેનો ઉત્તર ચાલે છે.

અરે, ભાઈ! બધા જીવોના સ્વભાવમાં અવિનાશી સુખ છે એ વાત ખરી, પરંતુ એ તો શક્તિરૂપ છે, શક્તિનો ભોગવટો નથી; પરંતુ જે જીવો પોતાની શક્તિની સંભાળ કરે છે તેઓ જ તે સુખને ભોગવે છે. જો નિમિત્તથી સુખ પ્રગટતું હોય તો નિમિત્ત તો ઘણા જીવોને છે છતાં બધાને કેમ તે પ્રગટતું નથી?

અનંત સંસારમાં રખડતાં ઘણા ભવોમાં આ જીવને *શુભ નિમિત્તો મળ્યાં પરંતુ એક પવિત્ર સમ્યગ્દર્શન વગર જીવ ગમારપણે સંસારમાં રખડી રહ્યો છે. જેને પોતાના સ્વાધીન સ્વભાવની ઓળખાણ નથી અને મારું સુખ મને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કે શુભરાગ વગેરે પર નિમિત્તો આપી દેશે એમ જે માને છે તેને અહીં ગ્રંથકારે 'ગમાર' મૂર્ખ કહ્યા છે. અરે ગમાર! તું સ્વભાવને ભૂલીને નિમિત્તાધીનદૃષ્ટિથી જ રખડ્યો છે, તારા જ દોષથી તું રખડ્યો છો. તારામાં સ્વતંત્ર સુખ છે એમ તું માનતો જ નથી તેથી જ તને સુખનો અનુભવ નથી, પરંતુ કર્મોએ તારું સુખ દાબી રાખ્યું નથી. માટે તું તારી માન્યતા ફેરવ.

* શુભનિમિત્ત = સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર; [illegible] તો સ્વરૂપ [illegible] નિમિત્ત છે, તેને તો સુખના નિમિત્ત તરીકે [illegible] સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને માનનાર જીવ નિમિત્તના [illegible] વાત છે.

અર્થ:—સમ્યગ્દર્શન થવાથી શું તરત જ જીવ મુક્તિમાં જાય છે? (ના) આગળ પણ ધ્યાન નિમિત્ત છે, તે શીવ-પદમાં (મોક્ષ) પહોંચાડે છે.–આમ નિમિત્તની દલીલ છે. ૩૮.

નિમિત્ત કહે છે કે સમ્યગ્દર્શનથી જ જીવને સુખનો ઉપાય પ્રગટે છે એ વાત સાચી; સમ્યગ્દર્શનથી મુક્તિનો ઉપાય થાય પણ નિમિત્તના લક્ષે રાગાદિ ભાવથી મોક્ષનો ઉપાય ન થાય. આ રીતે, પંચમહાવ્રતની ક્રિયામાં ધર્મ થાય, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કે પુણ્યથી લાભ થાય, તીર્થંકર ગોત્રનો ભાવ સારો –એવા પ્રકારની ઊંધી માન્યતાની દલીલ તો હવે નિમિત્તે છોડી દીધી છે પણ ઉપરની દશામાં નિમિત્તનો આધાર છે એવી દલીલ કરે છે.

સમ્યગ્દર્શન પછી પણ નિમિત્તનું જોર છે. એકલા સમ્યગ્-દર્શનથી મુક્તિ થઈ જતી નથી, સમ્યગ્દર્શન પછી પણ ધ્યાન કરવું પડે છે; એ ધ્યાનમાં ભેદનો વિકલ્પ ઊઠે છે–રાગ થાય છે, માટે તે પણ નિમિત્ત આવ્યું કે નહિ? આત્માની સાચી ઓળખાણ પછી સ્થિરતા થતાં ભલે મહાવ્રતાદિના વિકલ્પને છોડી દો, પરંતુ વસ્તુને ધ્યાનમાં ધારવી તો પડશેને? વસ્તુમાં સ્થિરતા કરવા જતાં રાગમિશ્રિત વિચાર આવ્યા વગર રહેશે જ નહિ. માટે રાગ પણ નિમિત્તરૂપે આવ્યો કે નહિ? જુઓ નિમિત્ત ક્યાં સુધી પહોંચ્યું? ઠેઠ સુધી નિમિત્તની જરૂર પડી છે–એથી નિમિત્તનું જ જોર છે–આ નિમિત્તની છેલ્લી દલીલ છે.

નિમિત્તે જે દલીલ કરી તે ભેદના પક્ષની દલીલ છે, સમ્યગ્દર્શન પછી સ્થિરતા કરતાં વચ્ચે ભેદનો વિકલ્પ આવ્યા

વગર રહેતો નથી, વચ્ચે વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર આવે છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ તે વિકલ્પ મોક્ષમાર્ગમાં કિંચિત્ મદદગાર નથી; નિમિત્તદૃષ્ટિવાળો તો તે વિકલ્પને જ મોક્ષમાર્ગ સમજી લે છે એ જ દૃષ્ટિની ભૂલ છે.

આત્માના સ્વભાવને દૃષ્ટિવંત જીવ અભેદના પક્ષથી સમજે છે એટલે જે ભેદ પડે અને રાગ થાય તેને તે જાણે છે પણ મોક્ષમાર્ગમાં મદદગારપણે તેને સ્વીકારતા નથી. અને નિમિત્તની પકડવાળા અજ્ઞાની ભેદના પક્ષથી વાત કરે છે, તેને અભેદસ્વભાવનું ભાન નથી એટલે તે એમ માને છે કે ધ્યાન કરતા વચ્ચે ભેદ-ભંગનો વિકલ્પ આવ્યા વગર રહેતો નથી માટે તે વિકલ્પ જ ધ્યાનમાં મદદગાર છે. આ રીતે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં જ અંતર છે.

અર્થ:—ઉપાદાન કહે છે કે ધ્યાનની ધારણાને છોડીને, યોગની રીતને સમેટીને, કર્મની જાળને તોડીને, જીવ પોતાના પુરુષાર્થ વડે શિવપદની પ્રાપ્તિ કરે છે. ૩૯.

અરે નિમિત્ત! ભેદનો વિકલ્પ ઊઠે તેને તું મોક્ષનું કારણ કહે છે પરંતુ તે તો બંધનું કારણ છે, જ્યારે તે વિકલ્પને જીવ છોડે છે ત્યારે જ મોક્ષ થાય છે. સમ્યગ્દર્શન પછી ધ્યાનનો વિકલ્પ આવે છે પરંતુ તે છોડીને મુક્તિ થાય છે. તે વિકલ્પ રાખીને કદી મુક્તિ થઈ શકતી નથી. ધ્યાનની ધારણા છોડીને એટલે કે 'સ્વભાવમાં ઠરું' એનો વિકલ્પ ઊઠે તે વિકલ્પ છોડીને અભેદસ્વરૂપમાં ઠરતાં કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ થાય છે; માટે એકલા ઉપાદાનના જોરથી જ કાર્ય થાય છે, પરંતુ નિમિત્તથી કાર્ય થતું નથી. અહીં ઉપાદાન તે નિશ્ચય અને નિમિત્ત તે વ્યવહાર એ રીતે લીધું છે. સ્વભાવમાં એકાગ્રતારૂપ અભેદ પરિણતિ તે નિશ્ચય છે, તે જ ઉપાદાન છે, તે જ મોક્ષનું કારણ છે અને ભેદરૂપ વિકલ્પ ઊઠે તે વ્યવહાર છે, તે નિમિત્ત છે, તે મોક્ષનું કારણ નથી. ધ્યાનની ધારણા છોડવાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે, તેમ જ કેવળજ્ઞાન થયા પછી પણ મન, વચન, કાયાના યોગનું કંપન હોય છે તે પણ મોક્ષનું કારણ નથી, તે ક્રિયાને મચકોડીને–મરડીને મોક્ષ થાય છે.

મન, વચન, કાયા તરફના વિકલ્પને તોડી–મરડીને અને કર્મ તરફના વલણને તોડીને, સ્વરૂપની અંદર પુરુષાર્થ કરી રાગથી છૂટીને અભેદસ્વરૂપમાં ઠરતાં કેવળજ્ઞાન અને છેવટે મુક્તિ થાય છે.

ઉપાદાનને સ્વભાવ તરફથી દલીલ કરીને નિમિત્તની પરાધીનપણાની દલીલ તોડી નાખી.

આ રીતે ૩૯ દોહા સુધી ઉપાદાન નિમિત્તે સામ સામી દલીલો કરી, તે બંનેની દલીલોને બરાબર જાણીને સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી ન્યાયાધીશ ચૂકાદો આપે છે કે-ઉપાદાન આત્મા તરફથી સ્વાશ્રિત વાત કરનાર છે અને નિમિત્ત આત્માને પરાશ્રિત બતાવે છે, તેમાં આત્માને અને દરેક વસ્તુઓને સ્વાધીન બતાવનાર ઉપાદાનની વાત તદ્દન સાચી જ છે અને આત્માને તથા દરેક વસ્તુઓને પરાધીન બતાવનાર નિમિત્તની વાત તદ્દન ખોટી છે, માટે નિમિત્તનો પરાજય થાય છે.

કાંઈ કરતું નથી પરંતુ જેવું નિમિત્ત આવે તેને અનુસાર ઉપાદાન સ્વયં પરિણમે છે"—તો એ વાત પણ તદ્દન મિથ્યા અને વસ્તુને પરાધીન બતાવનારી છે. નિમિત્ત હોય તે અનુસાર ઉપાદાન પરિણમતું નથી—પરંતુ ઉપાદાન પોતે પોતાની તાકાતથી સ્વાધીનપણે જ પરિણમે છે.

સત સમાગમના નિમિત્તનો સંયોગ થયો માટે તમારા ભાવ સુધર્યા—એમ નથી. સત સમાગમનું નિમિત્ત હોવા છતાં કોઈ જીવને પોતાના ભાવમાં સાચી વાત ન બેસે અને ઊલટો સતનો વિરોધ કરીને દુર્ગતિ જાય—કેમકે ઉપાદાનના ભાવ સ્વતંત્ર છે.

સત નિમિત્તનો સંગ હોવા છતાં ઉપાદાન પોતે સ્વયં જાગૃતિ ન કરે તો સાચું સમજાય નહિ અને જે સાચું સમજે છે તે સૌ પોતાના ઉપાદાનની જાગૃતિ કરીને જ સમજે છે, શ્રી ભગવાનના સમવસરણમાં કરોડો જીવો વાણી સાંભળતા હોય, ત્યાં વાણી તો બધાને માટે સરખી જ છે છતાં જે જીવો પોતાના ઉપાદાનની જાગૃતિ કરી જેટલું સમજ્યા તે જીવોને તેટલું નિમિત્ત કહેવાણું; કોઈ બાર અંગનું જ્ઞાન કરે તો તેને બાર અંગ માટે ભગવાનની વાણીનું નિમિત્ત કહેવાય, કોઈ જરાય ન સમજે તો તેના માટે જરાય નિમિત્ત ન કહેવાય, કોઈ ઊંધું સમજે તો તેની ઊંધી સમજણમાં નિમિત્ત કહેવાય. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાદાન સ્વાધીનપણે જ કાર્ય કરે છે. નિમિત્ત તો માત્ર આરોપ રૂપ જ છે. શ્રી ભગવાન પાસે અને સાચા ગુરુ પાસે અનંતવાર ગયો પણ ભડનો દીકરો પોતે જાગૃત થઈને પોતાની ભૂલ કાઢે ત્યારે સાચું સમજેને? કાંઈ દેવ કે ગુરુ તેના

આત્મામાં પ્રવેશી જઈને તેની ભૂલને બહાર કાઢે ? જેમ સિદ્ધ-ભગવાનનું જ્ઞાન લોકાલોકને પરિણમનમાં નિમિત્ત છે, પરંતુ શું સિદ્ધ ભગવાન લોકાલોકના કોઈ પદાર્થને પરિણમાવે છે ? કે તેની કાંઈ અસર પરદ્રવ્યો ઉપર થાય છે ? તેમ કાંઈ થતું નથી; સિદ્ધ ભગવાનના જ્ઞાનની જેમ સર્વત્ર સમજી લેવું કે નિમિત્ત માત્ર હાજરરૂપ છે, તે કોઈને પરિણમાવતું નથી કે તેની અસર ઉપાદાન ઉપર જરાપણ થતી નથી. માટે ઉપાદાનનો જ નિશ્ચય છે. દરેક જીવ પોતપોતાના ગોરલા સ્વભાવના અવલંબને જ ધર્મ પામે છે. કોઈપણ જીવ પરના અવલંબને ધર્મ પામતો નથી.

આ ઉપાદાન-નિમિત્તના સંવાદ ઉપરથી અનેક પ્રકારે આત્માના સ્વતંત્ર સ્વરૂપની પ્રતીતિ કરીને ઉપાદાન દૃષ્ટિવાળો જીવ પોતાની સહજ શક્તિને પ્રગટ કરીને મુક્તિમાં એકલો શુદ્ધ સંયોગરહિત રહી ગયો. જે પોતાના સ્વભાવથી જ શુદ્ધ થયો તેણે પોતાના સ્વભાવમાંથી જ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરી છે, પરંતુ કોઈ સંયોગમાંથી કે રાગ દ્વેષ વિકલ્પ ઇત્યાદિ જે છૂટી ગયા તેમાંથી શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરી નથી. કર્મ અને વિકારી ભાવનો નાશ કરીને, તથા મનુષ્યદેહ, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરે બધાના લક્ષને છોડીને ઉપાદાનસ્વરૂપની એકાગ્રતાના બળે જીવે પોતાની શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરી લીધી. એ જ ઉપાદાનની જીત છે.

પ્રશ્નઃ—આ દોહામાં કહ્યું છે કે 'અબ નહિ જોર બસાય' એટલે કે જીવની સિદ્ધદશા થયા પછી નિમિત્તનું જોર ચાલતું નથી; પરંતુ જીવની વિકાર દશા વખતે તો નિમિત્તનું જોર ચાલે છે ને?

ઉત્તરઃ—નહિ. નિમિત્ત તો પર વસ્તુ છે. આત્મા ઉપર પર વસ્તુનું જોર કદાપિ ચાલી શકતું નથી. પરંતુ પહેલાં અજ્ઞાનદશા વખતે જીવ નિમિત્તનું જોર માની રહ્યો હતો, અને હવે પોતાના સ્વભાવની યથાર્થ પ્રતીતિ થતાં તેણે ઉપાદાન નિમિત્ત બંનેને સ્વતંત્ર જાણી લીધા અને પોતાની સ્વતંત્ર શક્તિને સંભાળીને સ્વયં સિદ્ધદશા પ્રગટ કરી. 'નિમિત્ત હારી ગયું' એનો અર્થ એ છે કે અજ્ઞાનદશામાં નિમિત્ત ઉપર જ દૃષ્ટિ હતી; જ્ઞાનદશા થતાં અજ્ઞાનનો નાશ થયો અને નિમિત્તદૃષ્ટિ ટળી ગઈ, તેથી 'નિમિત્ત હાર્યું' એમ કહ્યું છે.

આ રીતે નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિનો નાશ થતાં ઉપાદાનને પોતામાં શું લાભ થયો તે હવે કહે છે—

ઉપાદાન જીત્યો તહાં, નિજબલ કર પરકાશ;
સુખ અનંત ધ્રુવ ભોગવે, અંત ન બરન્યો તાસ. ૪૧.

અર્થ:—આ રીતે પોતાના બળનો પ્રકાશ કરીને ઉપાદાન જીત્યું, (તે ઉપાદાન હવે) ધ્રુવપણે અનંત સુખ ભોગવે છે, તેનો અંત કહ્યો નથી. ૪૧.

ઉપાદાન અરુ નિમિત્ત યે, સબ જીવન પૈ વીર;
જો નિજશક્તિ સંભારહીં સો પહુંચે ભવતીર. ૪૨.

અર્થ:—ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બધા જીવોને છે, પણ જે વીર પોતાની ઉપાદાનશક્તિને સંભાળે છે તે ભવનો પાર પામે છે. ૪૨.

બધા આત્માઓ ભગવાન છે અને અનંતગુણવાળા છે, બધા આત્માની उपादाननी शक्ति સરખી છે અને બધા આત્માને બહારના નિમિત્ત પણ છે; આ રીતે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બંને ત્રિકાળ બધા આત્માને છે. એવો કોઈ આત્મા નથી કે જેનામાં ઉપાદાન સામર્થ્યની પૂર્ણતા ન હોય, તેમજ એવો કોઈ આત્મા નથી કે જેને નિમિત્ત નથી. જેવું કાર્ય જીવ પોતે કરે તે વખતે તેને અનુકૂળ નિમિત્ત હોય જ છે, નિમિત્ત હોય છે ખરું, પણ ઉપાદાનના કાર્યમાં તે કાંઈ પણ કરતું નથી. ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્ને અનાદિ અનંત છે. જે પોતાના ઉપાદાનની જાગૃતિ કરીને ધર્મ સમજે તેને સત્ નિમિત્ત હોય છે અને જે જીવ ધર્મ ન સમજે તેને કર્મ વગેરે નિમિત્ત કહેવાય છે, સિદ્ધને પણ પરિણમન વગેરેમાં કાળ, આકાશ વગેરેનું નિમિત્ત છે, અને જ્ઞાનમાં જ્ઞેય તરીકે આખું જગત નિમિત્ત છે અથવા તો સ્વમાં નાસ્તિપણે આખું ગજત નિમિત્ત છે. કોઈ પણ ઠેકાણે એટલું ઉપાદાન ન જ હોય, કેમકે જ્ઞાન સ્વપરને જાણવાના સામર્થ્યવાળું છે તેથી તે ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંનેને જાણે છે; जो उपादान निमित्त बंनेने जाणे नहि तो ज्ञान खोटुं छे. छतां ए खास ध्यानमां राखवुं के उपादान निमित्त बंने स्वतंत्र पदार्थो छे, एक बीजानुं कंइ ज करता नथी. ઉપાદાન નિમિત્ત બંને વસ્તુઓ હયાતીરૂપ છે.

જે જીવ પોતાની ઉપાદાનશક્તિને સંભાળે છે તેને જ સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો પ્રગટીને મોક્ષ થાય છે; પરંતુ જે જીવ ઉપાદાનને ભૂલીને નિમિત્ત તરફ લક્ષ કરે છે તે, પોતાની શક્તિને ભૂલીને પરમાં ભીખ માગનાર ઓશિયાળો ભિખારી છે, પરલક્ષે તે ભિખારીપણું ટળે નહિ અને જીવ સુખી થઈ શકે નહિ. જો પોતાના સ્વભાવની સ્વાધીનતાને પ્રતીતમાં લ્યે તો સર્વ પર દ્રવ્યોની ઓશિયાળ ટળી જાય અને સ્વભાવનો સ્વાધીન આનંદ પ્રગટે.

જ્યારે સ્વલક્ષ કરીને ઉપાદાનશક્તિની સંભાળ કરી ત્યારે તે શક્તિ પ્રગટી એટલે સુખ થયું. ઉપાદાનશક્તિ તો ત્રિકાળ છે તે મુક્તિનું કારણ નથી પરંતુ ઉપાદાનશક્તિની સંભાળ તે મુક્તિનું કારણ છે. ઉપાદાનશક્તિની સંભાળ તે જ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. પહેલાં ઉપાદાનસ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી કે હું સ્વયં અનંત ગુણ શક્તિનો પિંડ છું, પરથી છૂટો છું, મારે પરમાંથી કાંઈ જ લેવું નથી પણ મારા સ્વભાવમાંથી જ પ્રગટે છે આવી પ્રતીત અને જ્ઞાન કરીને પછી તે સ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવી તે ઉપાદાનશક્તિની સંભાળ છે અને તે જ મોક્ષનું કારણ છે.

પર વસ્તુને નિમિત્તકારણ કહેવાય છે. પર વસ્તુને 'નિમિત્ત' કહીને તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, કેમ કે જ્ઞાનનું સામર્થ્ય સ્વપરને જાણવાનું છે; પરંતુ પરદ્રવ્યનું કાંઈ પણ જોર બતાવવા તેને નિમિત્ત કહ્યું નથી. 'જીવે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધ્યું' એમ કહેવાય છે ત્યાં ખરેખર એમ બતાવવાનો આશય છે કે જીવે પોતાની પર્યાયમાં જ્ઞાનની હીનતા કરી. પરંતુ 'જીવ જડ પરમાણુઓનો કર્તા છે' એમ બતાવવાનો આશય નથી.

પ્રશ્ન:—ઉપાદાન તો બધા જીવોને ત્રિકાળ છે એમ આ દોહામાં બતાવ્યું છે; અને એકલા ઉપાદાનની શક્તિથી જ કાર્ય થાય છે એમ આ સંવાદમાં કહેતા આવ્યા છો; જો એકલા ઉપાદાનથી જ કાર્ય થતું હોય તો, અનંતકાળથી ઉપાદાન હોવા છતાં પૂર્વે કદી શુદ્ધ કાર્ય પ્રગટ ન કર્યું અને અત્યારે જ પ્રગટ કર્યું તેનું શું કારણ?

ઉત્તર:—ઉપાદાન જે ત્રિકાળ છે તે તો દ્રવ્યરૂપ છે, તે બધા જીવોને છે, પરંતુ કાર્ય તો પર્યાયમાં થાય છે. જ્યારે જે જીવે પોતાની ઉપાદાનશક્તિની સંભાળ કરી ત્યારે તે જીવને શુદ્ધતા પ્રગટી. દ્રવ્યની શક્તિ ત્રિકાળ છે પણ જ્યારે પોતે परिणति जागृत करी त्यारे ते शक्ति पर्यायरूप व्यक्त थई. જ્યારે પોતે સ્વ તરફની રુચિ અને વલણ વડે પોતાની પરિણતિ જાગૃત કરે ત્યારે થાય છે, તેમાં કોઈ કારણ નથી; એટલે કે ખરેખર તો જેમ દ્રવ્ય-ગુણ અકારણીય છે તેમ શુદ્ધ કે અશુદ્ધ પર્યાય પણ અકારણીય છે. શુદ્ધ કે અશુદ્ધ પર્યાય તે તે સમયે સ્વયં પોતે કરે છે, તેમાં પૂર્વ-પછીની દશા કે કોઈ પર દ્રવ્ય કારણ નથી. પર્યાયનું કારણ પર્યાય પોતે જ છે, પર્યાય પોતાની તાકાતથી

જે સમયે જાગૃત થાય તે સમયે જાગૃત થઈ શકે છે. જે પર્યાયમાં જેટલું સ્વભાવ તરફનું જોર આપે (અર્થાત્ જેટલે અંશે સ્વ-સન્મુખ પરિણમે) તે પર્યાયમાં તેટલી શુદ્ધતા પ્રગટે. કારણ-કાર્ય એક જ સમયે અભેદ છે. આમાં તો પર્યાયે પર્યાયે પુરુષાર્થની સ્વતંત્રતા બતાવી છે. પહેલી પર્યાય મિથ્યાત્વરૂપ હોવા છતાં બીજા સમયે સ્વરૂપનું ભાન કરી સમ્યક્ત્વરૂપ પર્યાય પ્રગટી શકે છે; ત્યાં કોઈ પૂછે કે સમ્યક્ત્વ પહેલી પર્યાયમાં નહોતું અને બીજી પર્યાયમાં ક્યાંથી આવ્યું? તેનો ઉત્તર એ છે કે-તે સમયની પર્યાયનું સ્વતંત્ર સામર્થ્ય પ્રગટવાથી સમ્યક્ત્વ થયું છે. પૂર્વની પર્યાય તે નવી પર્યાયની કર્તા નથી, પરંતુ નવી પ્રગટતી અવસ્થા પોતે જ પોતાના પુરુષાર્થની યોગ્યતાથી સમ્યક્ત્વરૂપ થાય છે. જે સમયે પુરુષાર્થ કરે તે સમયે સમ્યગ્દર્શન થાય છે, તેમાં કોઈ કારણ નથી. પર્યાયનો પુરુષાર્થ પોતે જ સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે. અને તે પર્યાય દ્રવ્યમાંથી પ્રગટતી હોવાથી અભેદ-વિવક્ષામાં દ્રવ્યસ્વભાવ જ સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે.

વસ્તુસ્વભાવનો મહિમા આવ્યા વગર રહે નહિ. અહો, આવો સરસ ઉપાદાનસ્વભાવ! અનાદિ અનંત સંપૂર્ણ સ્વતંત્રપણે વસ્તુ ટકી રહી છે. આવા વસ્તુસ્વભાવને વચનથી કેમ વર્ણવી શકાય? વચનથી તેનો મહિમા પાર પડે તેમ નથી, જ્ઞાન વડે જ તેનો યથાર્થ મહિમા જણાય છે; સ્વભાવનો મહિમા ઘણો છે, વચનથી ચોક્કે પાર છે છતાં તેને વચન વડે કહેવો તે પૂરો કઈ રીતે કહેવાય? માટે હે ભાઈ! તું તારા જ્ઞાન સામર્થ્યવડે તારા સ્વભાવનો પાર પામ. એક જ સમયમાં અનાદિ સંસારનો નાશ કરી પરમ પવિત્ર પરમાત્મદશા જેના જોરે પ્રગટ થાય એવા ભગવાન આત્માના સ્વભાવના મહિમાને અમે ક્યાં સુધી કહીએ? હે ભવ્ય જીવો! તમે જાતે સ્વભાવને સમજો!!

હવે ગ્રંથકાર આ સંવાદનું સુંદરપણું બતાવે છે અને આ સંવાદથી જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીને કઈ જાતની અસર થશે તે પણ બતાવે છેઃ-

ઉપાદાન અરુ નિમિત્તકો, સરસ બન્યો સંવાદ;
સમદૃષ્ટિકો સુગમ હૈ, મૂરખકો બકવાદ. ૪૪.

અર્થઃ—ઉપાદાન અને નિમિત્તનો આ સુંદર સંવાદ બન્યો છે; સમ્યગ્દૃષ્ટિને તે સહેલો છે અને મૂર્ખ (મિથ્યાદૃષ્ટિ)ને તે બકવાદરૂપ લાગશે. ૪૪.

ઉપાદાન-નિમિત્તનું સાચું સ્વરૂપ બતાવનાર અને આત્માના સહજ સ્વતંત્ર સ્વભાવનું આ વર્ણન બહુ જ સરસ છે; જે જીવો વસ્તુનું સ્વાધીન સ્વરૂપ સમજે છે તેવા સાચી દૃષ્ટિવાળા જીવોને તો આ સુગમ છે, તેઓ તો આવી વસ્તુની સ્વતંત્રતા સમજીને

પ્રમોદ કરશે, પરંતુ જેને વસ્તુની સ્વતંત્રતાનું ભાન નથી અને આત્માને જે પરાધીન માને છે એવા મૂઢ અજ્ઞાનીને તો આ વાત એકાંતવાદરૂપ લાગશે, પરંતુ તેને વસ્તુના સ્વતંત્ર સ્વભાવનો મહિમા આવશે નહિ. જ્ઞાનીઓ વસ્તુને ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવપણે જોનારા છે પરંતુ અજ્ઞાની સંયોગ બુદ્ધિથી જોનારા છે એટલે તે સંયોગને લીધે કાર્ય થાય એમ મિથ્યા માને છે; વસ્તુ પરથી ભિન્ન અસંયોગી છે અને તેનું કાર્ય પણ સ્વતંત્ર પોતાની શક્તિથી જ થાય છે—એ તો જ્ઞાની જ યથાર્થપણે જાણે છે. અજ્ઞાનીને તો એમ લાગશે કે આ તો કોની વાત માંડી છે? શું આત્માને કોઈ મદદ ન કરી શકે?...પણ ભાઈ રે! આ વાત તારા જ સ્વરૂપની છે. પોતાના સ્વરૂપના ભાન વગર અનાદિથી સંસારમાં રખડી રહ્યો છો, તારું તે રખડવું કેમ ટળે અને સાચું સુખ પ્રગટીને મુક્તિ કેમ થાય તે બતાવાય છે. સંયોગ બુદ્ધિથી પર પદાર્થની મદદ માની માનીને અનાદિથી રખડી રહ્યો છો, હવે તને તારું પરથી ભિન્ન સ્વાધીન સ્વરૂપ બતાવીને તે ઊંધી માન્યતા છોડાવવા જ્ઞાનીઓ ઉપદેશ આપે છે.

ફરતા અને સાંજે ઘેર આવીને બધા ભેગા મળીને બેસતા; તે વખતે તેમનો બારોટ તેમના બાપદાદાની જૂની વાતો તેને સંભળાવે કે તમારા ચોથી પેઢીના બાપ તો મોટા અમલદાર હતા. ઓડલોકો તો આખો દિવસ કામ કરવાથી થાકી ગયા હોય એટલે, જ્યારે બારોટ તેમના બાપદાદાની વાત કરતો હોય ત્યારે ઝોકાં ખાય; અને બારોટને કહે કે "હા બાપા, લવતી ગલા." ઓડલોકો સાંભળવાનું લક્ષ ન આપે ત્યારે બારોટ કહે કે અરે, સાંભળો તો ખરા, આ તમારા બાપદાદાની મોટાઈની વાત કરું છું. ત્યારે પણ ઓડ કહે કે 'લવતી ગલા' એટલે કે તમે તમારે બોલ્યે રાખો; ત્યારે બારોટ કહે કે અરે ભાઈ! આ તમને સંભળાવવા માટે કહેવાય છે, મને તો બધી ખબર છે!

તેમ અહીં સંસારના થાકથી થાકેલા જીવોને જ્ઞાની શ્રીગુરુ તેમના સ્વભાવનો અપૂર્વ મહિમા બતાવે છે. પરંતુ જેને સ્વભાવના મહિમાની ખબર નથી અને સ્વભાવના મહિમાની હોંશ (રુચિ) નથી એવાં ઓડ જેવા જીવને સ્વભાવનો મહિમા સાંભળવાનો ઉલ્લાસ આવતો નથી, એટલે તેને તો ઉપાદાન શું, નિમિત્ત શું, વસ્તુની સ્વતંત્રતા કેવી છે–એ બધું બકવાદરૂપ લાગે છે, તેઓ આત્માની દરકાર વગરના ઓડ જેવા સંસારના મજૂર છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે હે ભાઈ! તારો સ્વભાવ શું, વિકાર શું અને તે વિકાર કેમ ટળે એ તને સમજાવીએ છીએ, માટે તું તારા સ્વભાવનો મહિમા લાવીને, વિવેક કરીને સમજ, તો તારું સંસાર પરિભ્રમણનું દુઃખ ટળે અને તને શાંતિ થાય. આ તારા જ સુખ માટે કહેવાય છે અને તારા જ સ્વભાવનો મહિમા બતાવાય છે માટે તું બરાબર નિર્ણય કરીને સમજ. જે જીવ

જિજ્ઞાસુ છે તેને તો શ્રીગુરુની આવી વાત સાંભળતાં જરૂર સ્વભાવનો મહિમા આવે છે, અને તે બરાબર નિર્ણય કરીને જરૂર સમજે છે.

જિજ્ઞાસુ જીવોએ આ ઉપાદાન-નિમિત્તનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવા જેવું નથી, આમાં મહાન સિદ્ધાંત છે, બરાબર સમજીને આનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. ઉપાદાન-નિમિત્તની સ્વતંત્રતાના નિર્ણય વગર કદાપિ સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ, અને સમ્યગ્દર્શન વગર જીવને ધર્મ થાય નહિ

હવે છેલ્લી ભલામણ કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે જે આત્માના ગુણને ઓળખે તે જ આ સંવાદનું રહસ્ય જાણે છે.

જો જાનૈ ગુણ બ્રહ્મ કે, સો જાનૈ યહ ભેદ;
સાખ જિનાગમ સો મિલૈ, તો મત કીજ્યો ખેદ. ૪૫.

અર્થઃ—જે જીવ આત્માના ગુણને (સ્વભાવને) જાણે તે આનો (આ સંવાદનો) ઉપાદાન-નિમિત્તનો મર્મ જાણે. ઉપાદાન-નિમિત્તના આ સ્વરૂપની સાક્ષી શ્રીજિનાગમથી મળે છે માટે ખેદ કરવો નહિ—શંકા કરવી નહિ

ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને પદાર્થો ત્રિકાળ છે ખરા, એમાંથી એકેય અભાવરૂપ નથી. સિદ્ધદશામાં પણ આકાશ વગેરે નિમિત્ત છે. અરે, જ્ઞાન અપેક્ષાએ આખું લોકાલોક નિમિત્ત છે. જગતમાં સ્વ અને પર પદાર્થો છે. [સ્વ તે ઉપાદાન અને પર તે નિમિત્ત-એમ બંને પદાર્થો જગતમાં છે.] જગતમાં સ્વ-પર પદાર્થો છે અને જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વ-પર પ્રકાશક છે,

તેથી જો જ્ઞાન સ્વ-પરના યથાર્થ સ્વરૂપને ન જાણે તો તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વ-પરને જાણવાનો છે તેથી સ્વ અને પરને જેમ છે તેમ જાણવા. ઉપાદાનને સ્વ તરીકે જાણવું અને નિમિત્તને પર તરીકે જાણવું ખરું, બંનેને જેમ છે તેમ તેના ગુણ વડે જાણીને પોતાના ઉપાદાનસ્વભાવને ઓળખવો-લક્ષમાં લેવો.

(૧) ઉપાદાન નિમિત્તને જાણવાં, પરંતુ નિમિત્તને લીધે ઉપાદાનમાં કાંઈ કાર્ય થાય કે નિમિત્ત ઉપાદાનનું કાંઈ કાર્ય કરે એમ સમજવું નહિ.

(૨) એકલા ઉપાદાનથી જ કાર્ય થાય છે, નિમિત્ત કાંઈ કરતું નથી; માટે નિમિત્ત કાંઈ છે જ નહિ-એમ પણ ન માનવું.

(૩) નિમિત્તને જાણવું ખરું, પરંતુ તે (નિમિત્ત) ઉપાદાનથી ભિન્ન પદાર્થ હોવાથી ઉપાદાનમાં તે કાંઈ જ મદદ કે અસર કરી શકે નહિ-આમ સમજવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે, પરંતુ જો નિમિત્તની હાજરી ન કબૂલે અગર તો નિમિત્તની હાજરીને લીધે કાર્ય થયું એમ માને તો મિથ્યાજ્ઞાન છે.

આ રીતે આ સંવાદ દ્વારા એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું કે-ઉપાદાન તે વસ્તુની નિજશક્તિ છે અને પરસંયોગ તે નિમિત્ત છે, નિમિત્તો જીવનું (ઉપાદાનનું) કાંઈ જ કાર્ય કરતા નથી પરંતુ ઉપાદાન પોતે જ પોતાના કાર્યને કરે છે. આખા સંવાદમાં ક્યાંય પણ 'નિમિત્તથી કાર્ય થાય' એ વાત સ્વીકારવામાં આવી નથી. ઉંધાઈમાં વિકાર પણ જીવ પોતે જ કરે છે, નિમિત્ત વિકાર કરાવતું નથી; પરંતુ આ સંવાદમાં તો મુખ્યપણે સવળાઈની વાત લીધી છે. સમ્યગ્દર્શનથી સિદ્ધદશા સુધીમાં જીવની જ

શક્તિથી કાર્ય થાય છે એમ સિદ્ધ કર્યું પરંતુ નિમિત્તનું બળવાનપણું ક્યાંય માનવામાં આવ્યું નથી. આથી કોઈ જીવ પોતાની અણસમજણને લીધે એમ માની બેસે કે આ તો એકાંત થઈ જાય છે, સર્વત્ર ઉપાદાનથી જ કાર્ય થાય અને નિમિત્તથી ક્યાંય ન થાય-એમાં અનેકાંતપણું ક્યાં આવ્યું? તો ગ્રંથકાર હવે ભલામણ કરે છે—આમાં સ્વતંત્ર વસ્તુસ્વભાવને સિદ્ધ કર્યો છે અને નિમિત્તનો પક્ષ કર્યો નથી. (નિમિત્તનું યથાર્થ જ્ઞાન છે પરંતુ તેનો પક્ષ નથી—તે તરફ લક્ષનું જોર નથી) માટે ખેદ ન કરશો, પરંતુ હોંશથી સમજીને આ વાત સ્વીકારજો. કેમકે આ વાતની શાખ શ્રી જિનાગમથી મળે છે.

શ્રી જિનાગમ વસ્તુને સદા સ્વતંત્ર બતાવે છે, વસ્તુ સ્વરૂપ જ સ્વતંત્ર છે. જિનેન્દ્રદેવનું દરેક વચન પુરુષાર્થની જાગૃતિની વૃદ્ધિ માટે જ છે. જો જિનેન્દ્રના એક પણ વચનમાંથી પુરુષાર્થમાં પાછો પડવાનો આશય કાઢે તો તે જીવ જિનેન્દ્રના ઉપદેશને સમજ્યો જ નથી. નિમિત્તોનું અને કર્મોનું જ્ઞાન પુરુષાર્થમાં અટકવા માટે કહ્યું નથી પરંતુ નિમિત્તરૂપ પર વસ્તુઓ છે અને પર લક્ષે થતા જીવના પરિણામો પણ અનેક પ્રકારે વિકારી થાય છે એમ જાણીને પોતાના નિજ પરિણામની સંભાળ કરવા માટે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે; તે જ્ઞાન સત્ય પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ માટે જ છે. પરંતુ "તીવ્ર કર્મનો ઉદય આવીને મને હેરાન કરશે તો મારો પુરુષાર્થ નહિ ચાલી શકે!" એમ જે કહે છે તે જીવને પોતાને પુરુષાર્થ કરવો નથી તેથી જ તે પુરુષાર્થહીનપણાની વાતો કરે છે. અરે ભાઈ! પહેલાં તને જ્યારે કર્મોની ખબર ન હતી ત્યારે

જીવને સત નિમિત્તના સમાગમનો ભાવ અંતરથી ન ગોઠયો અને સ્ત્રી, પૈસા વગેરેના સમાગમનો ભાવ ગોઠયો ત્યારે તેને ધર્મના ભાવનો અનાદર અને સંસાર તરફના ઊંધા ભાવનો આદર છે. પોતાને વર્તમાન રાગ વર્તે છે છતાં તે રાગનો વિવેક કરતો નથી (શુભ-અશુભ વચ્ચે જરા પણ ભેદ પાડતો નથી) તે જીવ ઊંધા ભાવને જ સેવે છે. તે ઊંધો ભાવ કોનો? શું તું વીતરાગ થઈ ગયો છો? જો તને વિકલ્પ અને નિમિત્તનું લક્ષ જ ન હોત તો તારે શુભ નિમિત્તના લક્ષનું પણ પ્રયોજન ન રહેત. પરંતુ જ્યારે વિકલ્પ અને નિમિત્તનું લક્ષ છે ત્યારે તો તેનો જરૂર વિવેક કરવો જોઈએ. આથી એમ ન સમજવું કે નિમિત્તથી કાંઈ લાભ-નુકશાન છે! પરંતુ પોતાના ભાવની જવાબદારી પોતે સ્વીકારવી પડશે. જે પોતાની વર્તમાન પર્યાયના ભાવને અને તેના યોગ્ય નિમિત્તોને નહિ ઓળખે તે ત્રિકાળી સ્વભાવને કઈ રીતે ઓળખશે.

જીવ કાં તો નિમિત્તથી કાર્ય થાય એમ માનીને પુરુષાર્થ-હીન થાય છે, અને કાં તો નિમિત્તનો અને સ્વપર્યાયનો વિવેક ચૂકીને સ્વચ્છંદી થાય છે; આ બંને ઊંધા ભાવ છે. તે ઊંધો ભાવ જ જીવને ઉપાદાનની સ્વતંત્રતા સમજવા દેતો નથી. જો જીવ ઊંધો ભાવ ટાળીને સત સમજે તો તેને કોઈ નડતું નથી. જ્યારે જીવ પોતાના ભાવથી સત સમજે ત્યારે સત નિમિત્તો હોય જ છે; કેમકે જેને સત સ્વભાવનું બહુમાન છે તેને સત નિમિત્તો તરફનું લક્ષ અને બહુમાન આવે જ, જેને સત દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો અનાદર છે તેને પોતાના જ સત્ સ્વરૂપનો અનાદર છે, અને સત સ્વરૂપનો અનાદર તે જ નિગોદ ભાવ છે, તે

ભાવનું ફળ નિગોદ દશા છે....

માટે જિજ્ઞાસુઓએ બધાય પડખેથી ઉપાદાન-નિમિત્તને જેમ છે તેમ બરાબર જાણીને નક્કી કરવું જોઈએ. એ નક્કી કરતાં પરાધીનતાની માન્યતાનો ખેદ ટળે છે અને સ્વાધીનતાનું સાચું સુખ પ્રગટે છે.

હવે ગ્રંથકર્તા પોતાનું નામ અને સ્થાન જણાવે છે—

નગર આગરો અગ્ર હૈ, જૈની જનકો બાસ;
તિહં થાનક રચના કરી, 'ભૈયા' સ્વમતિ પ્રકાશ. ૪૬.

અર્થ:—આગ્રા શહેર જૈની જનોના વાસ માટે અગ્ર છે, તે ક્ષેત્રે ભૈયા ભગવતીદાસજીએ પોતાની બુદ્ધિના પ્રકાશ પ્રમાણે આ રચના કરી છે અથવા તો પોતાના જ્ઞાનના પ્રકાશ માટે આ રચના કરી છે. ૪૬.

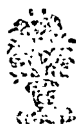
આ ઉપાદાન નિમિત્ત દ્વારેથી વહેંચણીના કથનનો જે અધિકાર કહ્યો તે સર્વજ્ઞદેવથી પરંપરા કહેવાયેલા તત્ત્વનો સાર છે અને તેમાંથી મારી સ્વમતિથી હું જેટલું સમજ્યો તે જ મેં આ સંવાદમાં પ્રગટ કર્યું છે.

હવે રચનાનો દિવસ જણાવીને આ સંવાદ પૂરો કરે છે:—

સંવત્ વિક્રમ ભૂપકો, સત્રહસૈ પંચાસ;
ફાલ્ગુણ પહિલે પક્ષમેં, દિશોં દિશા પરકાશ. ૪૭.

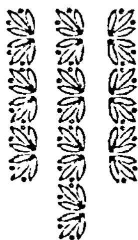
અર્થ:—વિક્રમ રાજાના સંવત ૧૭૫૦ ના ફાગણ માસના પહેલા પક્ષમાં આ સંવાદની રચના કરી છે. ૪૭.

જેમ પૂર્ણિમાના ચંદ્રનો પ્રકાશ દશે દિશામાં ફેલાય છે તેમ આ ઉપાદાન-નિમિત્ત સંબંધી તત્ત્વચર્ચા દશે દિશામાં તત્ત્વનો પ્રકાશ કરશે. ઠેર ઠેર આની જ ચર્ચા ચાલશે-અર્થાત્ આ તત્ત્વજ્ઞાન જગજાહેર થશે એમ અંત મંગળ સાથે આ અધિકાર પૂર્ણતાને પામે છે.

મૂળમાં ભૂલ

[દ્વિતીય ખંડ]

અકિંચિત્કરપણું બતાવ્યું છે.

જેમ ધર્માસ્તિકાય તો સર્વત્ર સદાય છે, પણ જે પદાર્થો સ્વયં ગતિરૂપ પરિણમે છે તેઓને માટે ધર્માસ્તિકાય ઉપર નિમિત્તપણાનો આરોપ આવે છે, અને જે પદાર્થો ગતિ કરતા નથી તેમને માટે ધર્માસ્તિકાય પર નિમિત્તનો આરોપ આવતો નથી.

આ રીતે, જો પદાર્થ ગતિરૂપ પરિણમે તો ધર્માસ્તિકાયને નિમિત્ત કહેવાય અને જો ગતિ ન કરે તો નિમિત્ત ન કહેવાય. ધર્માસ્તિકાય તો બંનેમાં હાજર છે, તે કાંઈ પદાર્થને ચલાવતું નથી; પણ પદાર્થ ગતિ કરે તો માત્ર આરોપથી તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે બધા નિમિત્તો ધર્માસ્તિકાયવત્ સમજવા.

કમળ ખીલે તેમાં સૂર્ય નિમિત્ત છે એટલે જો કમળ સ્વયં ખીલે તો સૂર્યને નિમિત્તનો આરોપ આવે અને જો કમળ ન ખીલે તો સૂર્યને નિમિત્તનો આરોપ આવે નહિ. કમળના કાર્યમાં સૂર્યે કાંઈ કર્યું નથી તે તો ધર્માસ્તિકાયવત્ હાજર માત્ર છે.

સાચી સમજણમાં ગુરુનું નિમિત્ત છે એટલે જો જીવ પોતે સ્વયં સાચું સમજે તો ગુરુને નિમિત્તનો આરોપ આવે અને જો જીવ પોતે સાચું ન સમજે તો ગુરુને નિમિત્ત કહેવાય નહિ. સામા જીવના જ્ઞાનમાં ગુરુએ કાંઈ જ કર્યું નથી, તે તો ધર્માસ્તિકાયવત્ માત્ર હાજરરૂપ છે.

માટીમાંથી ઘડો થાય તેમાં કુંભાર નિમિત્ત છે એટલે માટી સ્વયં ઘડારૂપ પરિણમે ત્યારે કુંભારમાં નિમિત્તનો આરોપ

આવે, અને જો માટી ઘડારૂપ ન પરિણમે તો કુંભારને નિમિત્ત કહેવાય નહિ. માટીના કાર્યમાં કુંભારે કાંઈ કર્યું નથી, કુંભાર તો ધર્માસ્તિકાયવત હાજર માત્ર છે. આ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં પરવસ્તુને નિમિત્ત કહેવામાં આવે ત્યાં સર્વત્ર "ધર્માસ્તિકાયવત" એમ સમજી લેવું.

જે પદાર્થ સ્વયં કાર્યરૂપે પરિણમે તે નિશ્ચય છે, અને બીજા પદાર્થમાં આરોપ કરીને તેને નિમિત્ત કહેવું તે વ્યવહાર છે, જ્યાં નિશ્ચય હોય ત્યાં વ્યવહાર હોય જ છે—અર્થાત જ્યાં ઉપાદાન સ્વયં કાર્યરૂપ પરિણમે ત્યાં નિમિત્તરૂપ પર વસ્તુની હાજરી હોય જ છે. ઉપાદાને પોતાની શક્તિથી કાર્ય કર્યું એમ જ્ઞાન કરવું તે નિશ્ચયનય છે અને તે વખતે હાજર રહેલી પરવસ્તુનું જ્ઞાન કરવું તે વ્યવહારનય છે.

ઉપાદાન નિજગુણ જહાં, તહઁ નિમિત્ત પર હોય;
ભેદજ્ઞાન પરવાણ વિધિ, વિરલા બૂઝે કોય. ૪.

અર્થ:—જ્યાં પોતાનો ગુણ ઉપાદાનરૂપે તૈયાર થાય ત્યાં તેને અનુકૂળ પર નિમિત્ત હોય જ. આવી ભેદજ્ઞાનની સાચી રીત છે તેને કોઈ વિરલા જીવો જ જાણે છે. ૪.

ઉપાદાન પોતાની શક્તિથી કાર્ય કરે અને ત્યારે નિમિત્ત હોય પણ તે ઉપાદાનમાં કાંઈ કરી શકે નહિ આ વાત ભેદજ્ઞાનની છે. સ્વ અને પર દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન છે, એકની બીજામાં નાસ્તિ જ છે તો પછી તે શું કરે? જો સસલાનાં શીંગડા કોઈને અસર કરે તો નિમિત્તની અસર પરમાં થાય; પણ જેમ સસલાનાં શીંગડાનો અભાવ હોવાથી તે કોઈને અસર કરતાં નથી તેમ

આત્મા તો એક જ પ્રકારનો છે. એકલો 'આત્મા, આત્મા' કહેવાથી આત્મા સમજાતો નથી. તેથી ઉપદેશમાં તો ભેદથી અને નિમિત્તથી ઓળખાવવામાં આવે છે પરંતુ તેનું પ્રયોજન આત્માનો સ્વભાવ બતાવવાનું છે; તેથી નિમિત્તનું અને નિમિત્તની અપેક્ષાએ પડતા ભેદોનું લક્ષ છોડીને એકલા અભેદ ઉપાદાનને લક્ષમાં લેવું તે જ સમ્યગ્દર્શન, અને મોક્ષનો ઉપાય છે. માટે ઉપાદાન–નિમિત્તના સ્વાધીન સ્વરૂપને ઓળખીને ઉપાદાન સ્વભાવમાં ઢળવું.

મૂળમાં ભૂલ

[તૃતીય ખંડ]

ઉપાદાન–નિમિત્તની સ્વતંત્રતા

૧. ઉપાદાન–નિમિત્ત

ઉપાદાન કોને કહેવું ? અને નિમિત્ત કોને કહેવું ? આત્માની ત્રિકાળી શક્તિને ઉપાદાન કહેવાય છે તેમજ પર્યાયની વર્તમાન શક્તિને પણ ઉપાદાન કહેવાય છે. જે અવસ્થામાં કાર્ય થાય છે તે સમયની તે અવસ્થા પોતે જ ઉપાદાનકારણ છે; અને તે વખતે તેને અનુકૂળ પરદ્રવ્ય નિમિત્ત છે. નિમિત્તને લીધે ઉપાદાનમાં કાંઈ થતું નથી. આ ઉપાદાન–નિમિત્ત સંબંધી ચાલતી અનેક પ્રકારની મિથ્યામાન્યતા દૂર થઈ જાય તે માટે આ ઉપાદાન-નિમિત્તનો સિદ્ધાંત અનેક દૃષ્ટાંતો સહિત સમજાવવામાં આવે છે.

૨. ગુરુના નિમિત્તથી જ્ઞાન થતું નથી

આત્મામાં જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન આત્માની પર્યાયની શક્તિથી થાય છે કે શાસ્ત્રના નિમિત્તથી થાય છે ? આત્માની પર્યાયની લાયકાતથી જ જ્ઞાન થાય છે, નિમિત્તથી જ્ઞાન થતું નથી. જે વખતે આત્માની પર્યાયમાં પુરુષાર્થદ્વારા સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરવાની લાયકાત હોય અને આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરે તે વખતે ગુરુને નિમિત્ત કહેવાય છે. પણ ગુરુના નિમિત્તથી જ્ઞાન થયું નથી.

જ્યારે જીવમાં પ્રથમ સમ્યગ્જ્ઞાનનો પુરુષાર્થ હોય ત્યારે ગુરુની વાણીની જોગવાઈ હોય જ, પણ જ્યાં સુધી તે વાણી ઉપર જીવનું લક્ષ છે ત્યાં સુધી રાગ છે, અને જ્યારે વાણીનું લક્ષ છોડીને સ્વભાવનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે તે નિર્ણયમાં ગુરુનો

નિમિત્ત કહેવાય છે. અને જીવને ગુરુના બહુમાનનો વિકલ્પ ઊઠે ત્યારે તે એમ પણ કહે કે મને ગુરુથી જ્ઞાન થયું.

૩. 'ગુરુથી જ્ઞાન થયું' એમ કહેવું તે કપટ નથી પણ વ્યવહાર છે.

પ્રશ્નઃ—જ્ઞાન તો પોતાથી જ થયું છે, ગુરુથી થયું નથી એમ જાણે છે છતાં ગુરુથી જ્ઞાન થયું એમ કહેવું તે કપટ ન કહેવાય?

ઉત્તર—વ્યવહારમાં એમ જ બોલાય. એ કપટ નથી પણ યથાર્થ સિદ્ધાંત છે. ગુરુના બહુમાનનો શુભ વિકલ્પ ઊઠ્યો છે તેથી નિમિત્તમાં આરોપ અપાય છે.

પ્રશ્નઃ—ગુરુના બહુમાનનો વિકલ્પ ઊઠે તે તો બરાબર છે પણ 'ગુરુથી જ્ઞાન થયું' એમ શા માટે કહે છે?

ઉત્તરઃ—બહુમાનનો વિકલ્પ ઊઠ્યો છે તેથી નિમિત્તમાં આરોપ કરીને વ્યવહારે તેમ કહેવાય છે. આરોપની ભાષા એવી જ હોય. પણ ખરેખર ગુરુથી જ્ઞાન થયું છે—એમ નથી અથવા તો ગુરુ ન હોત તો જ્ઞાન ન થાત એમ પણ નથી. પોતે પુરુષાર્થથી જ્યારે જ્ઞાન કરે છે ત્યારે ગુરુ નિમિત્ત તરીકે ગણાય છે—એ સિદ્ધાંત છે.

૪. માટીમાં ઘડારૂપ પર્યાય થવાની લાયકાત કાયમની નથી પણ એક સમયની જ છે.

માટીમાંથી ઘડો થાય છે, તે તેની વર્તમાન પર્યાયની તે સમયની લાયકાતથી જ થયો છે, કુંભારના કારણે થયો નથી. કોઈ એમ કહે કે 'માટીમાં ઘડો થવાની લાયકાત તો કાયમ

છે પણ કુંભાર આવ્યો ત્યારે ઘડો થયો.'–તો એ માન્યતા ખોટી છે. માટીમાં ઘડારૂપે થવાની લાયકાત કાયમ નથી, પણ વર્તમાન એક જ સમયની પર્યાયની તે લાયકાત છે, અને જે સમયે પર્યાયમાં લાયકાત હોય છે તે સમયે જ ઘડો થાય છે અન્ય પદાર્થોથી માટીને જુદી ઓળખાવવા માટે 'માટીમાં ઘડો થવાની લાયકાત છે' એમ દ્રવ્યાર્થિકનયે કહેવાય છે. પણ ખરેખર તો જ્યારે ઘડો થાય છે ત્યારે જ તેનામાં ઘડો થવાની લાયકાત છે, ત્યાર પહેલાં ઘડો થવાની લાયકાત નથી પણ બીજી પર્યાયો થવાની લાયકાત છે.

૫. ગુરુને લીધે શ્રદ્ધા થતી નથી

આત્મા પુરુષાર્થથી સાચી શ્રદ્ધા કરે છે, તે તેની પર્યાયની વર્તમાન લાયકાત છે, ને ગુરુ પોતાના કારણે હાજર હોય છે તે નિમિત્ત છે. જીવે શ્રદ્ધા કરી માટે ગુરુને આવવું પડ્યું એમ નથી, તેમજ ગુરુ આવ્યા તેના કારણે શ્રદ્ધા થઈ એમ પણ નથી; બંને પોતાના કારણે છે. જો ગુરુ આવ્યા માટે શ્રદ્ધા થઈ–એમ માનીએ તો, ગુરુ કર્તા અને શિષ્યને શ્રદ્ધા થઈ તે તેનું કાર્ય–એમ બે દ્રવ્યોને કર્તા-કર્મપણું થઈ જાય; અથવા તો શ્રદ્ધા કરી માટે ગુરુ આવ્યા એમ માનીએ તો, શ્રદ્ધા કર્તા અને ગુરુ આવ્યા તે તેનું કાર્ય–એમ બે દ્રવ્યોને કર્તાકર્મપણું થઈ જાય. પણ શ્રદ્ધા થઈ તે શ્રદ્ધાની પર્યાયના કારણે. ને ગુરુ આવ્યા તે ગુરુની પર્યાયના કારણે બંને સ્વતંત્ર છે.

૬. શાસ્ત્રથી જ્ઞાન થતું નથી

સામે શાસ્ત્ર આવ્યું માટે જ્ઞાન થયું–એમ નથી. પણ જે ક્ષણે પોતાની લાયકાત છે તે ક્ષણે જીવ પોતાની શક્તિથી જ્ઞાન

કરે છે અને ત્યારે નિમિત્ત તરીકે શાસ્ત્ર હોય છે. જ્ઞાન થવાનું હોય માટે શાસ્ત્રને આવવું જ પડે તેમ નથી, અને શાસ્ત્ર આવ્યું માટે જ્ઞાન થયું–એમ પણ નથી.

આત્માના સામાન્ય જ્ઞાનસ્વભાવનું વિશેષરૂપ પરિણમન થઈને જ જ્ઞાન થાય છે; તે જ્ઞાન નિમિત્તના અવલંબન વગર અને રાગના આશ્રય વગર સામાન્ય જ્ઞાનસ્વભાવના આશ્રયે જ થાય છે.

૭. કુંભારને લીધે ઘડો થયો નથી

માટીની જે સમયની પર્યાયમાં ઘડો થવાની લાયકાત છે તે જ સમયે તે પોતાના ઉપાદાનથી જ ઘડારૂપે થાય છે, અને તે વખતે કુંભારની હાજરી (ઉપસ્થિતિ) તેના પોતાના કારણે હોય છે–તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. ઘડો થાય તે વખતે કુંભાર વગેરે ન હોય તેમ બને નહિ પણ કુંભાર આવ્યો માટે માટીની અવસ્થા ઘડારૂપે થઈ–એમ નથી; ઘડો થવાનો હતો માટે કુંભારને આવવું પડ્યું એમ પણ નથી. માટીમાં સ્વતંત્ર તે સમયની પર્યાયની લાયકાતથી ઘડો થયો છે અને તે વખતે કુંભાર પોતાની પર્યાયની સ્વતંત્ર લાયકાતથી હાજર છે; પણ કુંભારે ઘડો કર્યો નથી, તેમજ કુંભારના નિમિત્તથી ઘડો થયો નથી.

૮. એક પર્યાયમાં બે પ્રકારની લાયકાત હોય જ નહિ.

છે? કે ઘડો થવાની યોગ્યતા જ નથી?

જો એમ માનવામાં આવે કે 'માટીમાંથી ઘડો નથી થયો તે વખતે પણ માટીમાં ઘડો થવાની યોગ્યતા છે, પરંતુ નિમિત્ત નથી માટે ઘડો નથી થતો,' તો એ માન્યતા બરાબર નથી. કેમકે જ્યારે માટીમાં ઘડારૂપ અવસ્થા નથી થઈ ત્યારે તેમાં પિંડરૂપ અવસ્થા છે, અને તે વખતે તે અવસ્થા થવાની જ તેની યોગ્યતા છે. જે સમયે માટીની પર્યાયમાં પિંડરૂપ અવસ્થાની યોગ્યતા હોય તે જ સમયે તેમાં ઘડારૂપ અવસ્થાની પણ યોગ્યતા હોઈ શકે જ નહિ—કેમકે एक ज पर्यायमां एक साथे बे प्रकारनी योग्यता होई शके ज नहि. આ સિદ્ધાંત અત્યંત અગત્યનો છે, તે દરેક ઠેકાણે લાગુ પાડવો.

આ સિદ્ધાંતથી નક્કી થયું કે માટીમાં જે વખતે પિંડરૂપ અવસ્થા હતી તે વખતે તેનામાં ઘડારૂપ અવસ્થાની योग्यता ज न हती તેથી જ તેમાં ઘડો થયો નથી; પરંતુ કુંભાર ન હતો માટે ન થયો એ વાત ખોટી છે.

૯. 'નિમિત્તો ન મેળવે તો કાર્ય ન થાય' એ માન્યતાનું મિથ્યાપણું, અને તે સંબંધી પુત્રનું દૃષ્ટાંત

'કોઈને પુત્ર થવાનો હતો પણ વિષય રૂપ નિમિત્ત ન મળ્યું માટે ન થયો' એ વાત મિથ્યા છે. જો પુત્ર થવાનો જ હોય તો જે વખતે થવાનો હોય તે વખતે થાય જ, અને તે વખતે વિષયાદિ નિમિત્ત સ્વયં હોય પુત્ર એટલે કે એક આત્મા અને અનંત રજકણો આવવાના તો છે પણ પતિ-પત્ની બ્રહ્મચર્ય પાળે છે એટલે કે પુત્ર થવાનું નિમિત્ત નથી મળતું તેથી તે

આવતા અટકી ગયાં—એ માન્યતા મિથ્યાત્વ છે. પુત્ર થવાનો જ ન હતો અર્થાત તે જીવ અને અનંત રજકણોની ક્ષેત્રાંતરરૂપ અવસ્થાની લાયકાત જ ત્યાં આવવાની ન હતી તેથી જ તે આવ્યા નથી. 'પુત્ર આવવાની લાયકાત તો હતી જ પણ નિમિત્ત ન મળ્યું માટે ન આવ્યો, ને નિમિત્ત મળ્યું ત્યારે આવ્યો'—એ માન્યતાનો અર્થ એ થયો કે નિમિત્તે કાર્ય કર્યું; એ બે દ્રવ્યની એકત્વબુદ્ધિ જ છે અથવા તો માતા-પિતાએ નિમિત્તનો રસ્તો ન લીધો માટે પુત્ર ન થયો એ વાત પણ મિથ્યા છે. પુત્ર થવાની લાયકાત હોય ત્યારે તે થાય છે અને તે વખતે વિષયાદિનો અશુભ વિકલ્પ તથા શરીરની ભોગરૂપ ક્રિયા હોય છે-તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. પણ પુત્ર આવવાનો હતો તેના કારણે વિકલ્પ કે ક્રિયા નથી, અને ક્રિયા તથા વિકલ્પ થયો તેને કારણે પુત્ર આવ્યો નથી. વિષયનો અશુભ વિકલ્પ આવ્યો માટે દેહની ક્રિયા થઈ—એમ નથી. દેહની ક્રિયા થવાની હતી માટે અશુભ વિકલ્પ આવ્યો એમ પણ નથી. દરેક દ્રવ્યે પોતાનું કાર્ય સ્વતંત્રપણે કર્યું છે

૧૦. જીવ નિમિત્તોને મેળવી કે દૂર કરી શકે નહિ; માત્ર પોતાનું લક્ષ ફેરવી શકે

જીવ પોતામાં શુભભાવ કરી શકે; પણ શુભભાવ કરવાથી તે બહારના શુભ નિમિત્તોને મેળવી શકે અથવા તો અશુભ નિમિત્તને દૂર કરી શકે—એમ નથી. જીવ પોતે અશુભ નિમિત્તો ઉપરથી લક્ષ ફેરવીને શુભ નિમિત્તો ઉપર લક્ષ કરે, પણ નિમિત્તો પ્રગટ લાવવા કે દૂર કરવા તે જીવ કરી શકતો નથી.

કોઈ જિનમંદિર વગેરે ધર્મસ્થાનનું શિલાન્યાસ (ખાતમુહૂર્ત) કરવાનો શુભભાવ જીવે કર્યો, માટે જીવના ભાવને લીધે બહારમાં ખાતમુહૂર્તની ક્રિયા થઈ—એ વાત ખોટી છે. જીવ માત્ર નિમિત્ત ઉપર લક્ષ કરે અથવા લક્ષ છોડે, પણ નિમિત્તરૂપ પરપદાર્થોમાં તે કાંઈ ફેરફાર કરી શકે નહિ. આવો વસ્તુનો સ્વભાવ જ છે; આ સમજવું તે ભેદજ્ઞાન છે.

૧૧. પંચમહાવ્રતને કારણે ચારિત્રદશા નથી, ને ચારિત્રના કારણે વસ્ત્રનો ત્યાગ નથી.

જેને આત્માની નિર્મળ વીતરાગી ચારિત્ર દશા થાય તેને તે દશા થયા પહેલાં ચારિત્ર અંગીકાર કરવાનો વિકલ્પ ઊઠે. જે વિકલ્પ ઊઠયો તે રાગ છે, તેના કારણે વીતરાગભાવરૂપ ચારિત્ર પ્રગટતું નથી; ચારિત્ર તો તે જ સમયની પર્યાયના પુરુષાર્થથી પ્રગટયું છે.

ચારિત્રદશામાં શરીરની નગ્નદશા શરીરના કારણે હોય છે. આત્માને ચારિત્ર અંગીકાર કરવાનો વિકલ્પ ઊઠયો તેના કારણે અથવા તો ચારિત્રદશા પ્રગટ કરી તેના કારણે શરીર ઉપરથી લુગડાં ખસી ગયાં—એમ નથી, પણ તે સમયે લુગડાંનાં પરમાણુઓની અવસ્થામાં ક્ષેત્રાંતરની તેવી જ લાયકાત હતી તેથી જ તે ખસ્યાં છે, આત્માએ વિકલ્પ કર્યો માટે તે વિકલ્પને આધીન લુગડાં છૂટી ગયાં—એમ જો હોય તો વિકલ્પ તે કર્તા થયો અને લુગડાં છૂટયાં તે તેનું કર્મ થયું એટલે કે બે દ્રવ્યો એક થઈ જાય. તેવી જ રીતે લુગડાં છૂટવાનાં હતાં માટે જીવને વિકલ્પ આવ્યો એમ પણ નથી; કેમકે જો એમ હોય તો લુગડાંની પર્યાય

તે કર્તા ઠરે અને વિકલ્પ આવ્યો તે તેનું કર્મ ઠરે, એટલે કે બે દ્રવ્યો એક થઈ જાય. પણ જ્યારે સ્વભાવના ભાનપૂર્વક ચારિત્રનો વિકલ્પ ઊઠે અને ચારિત્ર ગ્રહણ કરે ત્યારે વસ્ત્ર છૂટવાનો પ્રસંગ સહજપણે તેના કારણે હોય છે. પણ 'મેં વસ્ત્ર છોડયાં અથવા તો મારો વિકલ્પ નિમિત્ત થયો તેથી વસ્ત્ર છૂટી ગયાં' એવી માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે. વીતરાગી ચારિત્ર પહેલાં પંચમહાવ્રતાદિનો વિકલ્પ આવ્યા વગર ન રહે, પણ તે વિકલ્પના આશ્રયે ચારિત્રદશા પ્રગટતી નથી.

ચારિત્રમાં પંચમહાવ્રતના વિકલ્પને નિમિત્ત કહેવાય છે. વિકલ્પ તો રાગ છે તેનાથી સ્વભાવ તરફ ઢળાતું નથી પણ વિકલ્પ છોડીને સ્વભાવ તરફ ઢળે ત્યારે પૂર્વના વિકલ્પને નિમિત્ત કહેવાય છે. પંચમહાવ્રતાદિના વિકલ્પને ચારિત્રનું નિમિત્ત ક્યારે કહેવાય? જો સ્વભાવમાં લીનતાનો પુરુષાર્થ કરીને ચારિત્રદશા પ્રગટ કરે તો વિકલ્પને તેનું નિમિત્ત કહેવાય. પણ પંચમહાવ્રતના વિકલ્પરૂપ નિમિત્ત કરું તો ચારિત્ર પ્રગટે-એવી માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે. તેવી જ રીતે વ્યવહાર દર્શન વ્યવહાર જ્ઞાન ને વ્યવહાર ચારિત્રના પરિણામ કરું તો તેનાથી નિશ્ચય દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે એ માન્યતા પણ મિથ્યાત્વ છે

દરેક વસ્તુમાં સમય-સમયની પર્યાયની સ્વતંત્રતા છે. દરેક પદાર્થમાં તેના કારણે સમય-સમયની તેની પર્યાયની લાયકાતથી કાર્ય થાય છે. પર્યાયની લાયકાત તે ઉપાદાનકારણ છે. અને તે વખતે તે કાર્ય માટે અનુકૂલતાનો આરોપ જેના ઉપર આવી શકે એવી લાયકાતવાળી બીજી ચીજ યોગ્ય ક્ષેત્રે હોય છે તેને નિમિત્તકારણ કહેવાય છે, પણ તેના કારણે વસ્તુમાં કાંઈ થતું નથી. આવું ભિન્નતાનું યથાર્થ ભાન તે ભેદજ્ઞાન છે

આત્મા તેમ જ દરેક પરમાણુની પર્યાય સ્વતંત્ર છે. જીવને વાંચવાનો વિકલ્પ ઊઠ્યો માટે પુસ્તક હાથમાં આવ્યું એમ નથી, અથવા તો પુસ્તક આવ્યું માટે વિકલ્પ ઊઠ્યો-એમ નથી. તેમજ જ્ઞાન થવાનું હતું માટે વાંચવાનો વિકલ્પ ઊઠ્યો એમ નથી અને વાંચવાનો વિકલ્પ ઊઠ્યો માટે જ્ઞાન થયું-એમ પણ નથી. પણ દરેક દ્રવ્યે તે વખતે સ્વતંત્રપણે પોતપોતાનું કાર્ય કર્યું છે. વીતરાગી ભેદવિજ્ઞાન એમ જણાવે છે કે-દરેક સમયે દરેક પર્યાય પોતાના સ્વતંત્ર ઉપાદાનથી જ કાર્ય કરે છે. ઉપાદાનનું કાર્ય નિમિત્ત આવે તો થાય-એવું પરાધીન વસ્તુસ્વરૂપ નથી, પણ ઉપાદાનનું કાર્ય સ્વતંત્ર થાય છે ત્યારે નિમિત્ત તેની પોતાની લાયકાતથી હોય છે.

૧૩. સૂર્ય ઊગ્યો માટે છાયામાંથી તડકો થયો —એ વાત ખોટી

છાયામાંથી તડકો થવાની પરમાણુની અવસ્થામાં જે સમયે લાયકાત હોય તે જ સમયે તડકો થાય છે, અને તે સમયે સૂર્ય વગેરે નિમિત્ત તરીકે હોય છે. પણ સૂર્ય વગેરે નિમિત્ત આવ્યું

માટે છાયામાંથી તડકો થયો-એ વાત ખોટી છે. તેમજ છાયામાંથી તડકારૂપે અવસ્થા થવાની હતી માટે સૂર્ય વગેરેને આવવું પડ્યું-એ વાત પણ ખોટી છે. સૂર્ય ઊગ્યો તે તેની તે વખતની લાયકાત છે, ને જે પરમાણુઓ છાયામાંથી તડકારૂપે થયા તેની તે સમયની તેવી લાયકાત છે.

૧૪. કેવળજ્ઞાન અને વજ્રર્ષભનારાચસંહનન-બંનેની સ્વતંત્રતા

કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે વજ્રર્ષભનારાચસંહનન નિમિત્ત હોય છે. પણ તે વજ્રર્ષભનારાચસંહનન નિમિત્તરૂપે છે માટે કેવળજ્ઞાન થયું છે-એમ નથી. અને કેવળજ્ઞાન થવાનું છે માટે વજ્રર્ષભનારાચસંહનનપણે પરમાણુઓને થવું પડ્યું-એમ પણ નથી. જ્યાં જીવની પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાનના પુરુષાર્થની જાગૃતિ હોય છે ત્યાં શરીરના પરમાણુઓમાં વજ્રર્ષભનારાચસંહનનરૂપ અવસ્થા તેની લાયકાતથી હોય છે. બંનેની લાયકાત સ્વતંત્ર છે, કોઈના કારણે કોઈ નથી. જીવને કેવળજ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા હોય ત્યારે શરીરના પરમાણુઓમાં વજ્રર્ષભનારાચસંહનનરૂપ અવસ્થાની જ યોગ્યતા હોય-એવો મેળ સ્વભાવથી જ છે, કોઈ કોઈ બીજાના કારણે નથી.

૧૫. પેટ્રોલ ખૂટ્યું માટે મોટર અટકી-એ વાત સાચી નથી

૧૭. શરીર એની પોતાની યોગ્યતાથી ચાલે છે, જીવની ઇચ્છાથી નહિ.

જીવ ઇચ્છા કરે માટે શરીર ચાલે છે—એમ નથી. અને શરીર ચાલે છે માટે જીવને ઇચ્છા થાય છે—એમ પણ નથી. શરીરના પરમાણુઓમાં ક્રિયાવતીશક્તિની લાયકાતથી ગતિ થાય છે, ત્યારે કોઈ જીવને પોતાની અવસ્થાની લાયકાતથી ઇચ્છા હોય છે અને કોઈને નથી પણ હોતી. કેવળીને શરીરની ગતિ હોવા છતાં ઇચ્છા નથી હોતી. ઇચ્છાના નિમિત્તથી શરીર ચાલે છે—એ વાત ખોટી છે. અને ગતિના નિમિત્તથી ઇચ્છા થાય છે—એ વાત પણ ખોટી છે.

૧૮. વિકલ્પ નિમિત્ત છે માટે ધ્યાન જામે છે—એમ વાત સાચી નથી.

ચૈતન્યના ધ્યાનનો વિકલ્પ ઊઠે તે રાગ છે; તે વિકલ્પરૂપી નિમિત્તના કારણે ધ્યાન જામે છે—એમ નથી, પણ જ્યાં ધ્યાન જામવાનું હોય ત્યાં પહેલાં વિકલ્પ હોય છે. પણ વિકલ્પને કારણે ધ્યાન નથી, ને ધ્યાનને કારણે વિકલ્પ નથી. જે પર્યાયમાં વિકલ્પ હતો તે તે પર્યાયની સ્વતંત્ર લાયકાતથી હતો અને જે પર્યાયમાં ધ્યાન જામ્યું તે તે પર્યાયની સ્વતંત્ર લાયકાતથી જામ્યું છે.

૧૯. સમ્યક્ નિયતવાદ અને તેનું ફળ

પ્રશ્ન:—આ તો નિયતવાદ થઈ જાય છે?

ઉત્તર:—આ સમ્યક્ નિયતવાદ છે, મિથ્યા નિયતવાદ નથી.

સમ્યક્ નિયતવાદ એટલે શું ? જે પદાર્થમાં જે સમયે જે ક્ષેત્રે જે નિમિત્તે જેમ થવાનું તેમ થવાનું જ છે, તેમાં કિંચિત ફેરફાર કરવા કોઈ સમર્થ નથી–એવો જ્ઞાનમાં નિર્ણય કરવો તે સમ્યક્ નિયતવાદ છે, અને તે નિર્ણયમાં સ્વભાવ તરફનો અનંત પુરુષાર્થ આવી જાય છે. બધું જ નિયત છે એમ જે જ્ઞાને નિર્ણય કર્યો તે જ્ઞાનમાં એમ પણ નિર્ણય થઈ ગયો કે કોઈ પણ દ્રવ્યમાં કાંઈ પણ ફેરવવા હું સમર્થ નથી. એ રીતે, નિયતનો નિર્ણય કરતાં 'હું પરનું કરી શકું' એવો અહંકાર ટળી ગયો અને જ્ઞાન પરથી ઉદાસીન થઈને સ્વભાવ તરફ વળ્યું. હવે પોતાની પર્યાય પણ ક્રમબદ્ધ જ છે, તે ક્રમબદ્ધ-પણાનો નિર્ણય કરનારું જ્ઞાન, રાગ હોવા છતાં તેનો નિષેધ કરીને દ્રવ્યસ્વભાવ તરફ ઢળે છે. કઈ રીતે ઢળે છે ? જ્યારે રાગને જાણે છે ત્યારે જ્ઞાનમાં એમ વિચારે છે કે, મારી ક્રમબદ્ધ પર્યાયો મારા દ્રવ્યમાંથી પ્રગટે છે, ત્રિકાળી દ્રવ્ય જ એક પછી એક પર્યાયને દ્રવે છે, તે ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વરૂપ નથી, માટે આ જે રાગ થયો છે તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી અને હું તેનો કર્તા નથી. આ રીતે, સમ્યક્ નિયતવાદનો પોતાના જ્ઞાનમાં જેણે યથાર્થ નિર્ણય કર્યો તે જીવનું જ્ઞાન પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ ઢળ્યું અને તેને સ્વભાવનાં શ્રદ્ધા–જ્ઞાન થયાં, પરથી ઉદાસીન થયો, રાગનો અકર્તા થયો, ને પરથી તથા વિકારથી ખસીને બુદ્ધિ સ્વભાવમાં જ રોકાણી.–આ સમ્યક્નિયતવાદનું ફળ છે; તેમાં જ્ઞાન અને પુરુષાર્થનો સ્વીકાર છે. પણ જે જીવ મિથ્યા નિયતવાદને માને છે એટલે કે જેમ થવાનું હશે તેમ થશે—એમ માને છે, પરંતુ નિયતવાદના નિર્ણયમાં પોતાનું જ્ઞ

જ્ઞાન અને પુરુષાર્થ આવે છે તેનો સ્વીકાર કરતો નથી અર્થાત્ સ્વભાવ તરફ ઢળતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અને આ મિથ્યા નિયતવાદ તે ગૃહીત મિથ્યાત્વનો ભેદ છે તેથી તે ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

૨૦. સમ્યક્ નિયતવાદમાં પુરુષાર્થ વગેરે પાંચે સમવાય એક સાથે છે.

જે અજ્ઞાનીઓ યથાર્થ નિર્ણય ન કરી શકે તેમને એમ લાગે કે આ તો એકાંત નિયતવાદ થઈ જાય છે. પરંતુ આ નિયતવાદનો યથાર્થ નિર્ણય કરતાં તો પોતાના કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય થઈ જાય છે. ગુરુ, શિષ્ય, શાસ્ત્ર વગેરે બાહ્ય પદાર્થોની જે સમયે જે લાયકાત હોય તે જ પર્યાય થાય છે એમ નક્કી કર્યું એટલે પોતે તેનો જાણનાર રહી ગયો; જાણવામાં વિકલ્પ નહિ; અસ્થિરતાનો જે વિકલ્પ ઊઠે તેનો કર્તા નહિ. એ રીતે ક્રમબદ્ધ પર્યાયની શ્રદ્ધા થતાં દ્રવ્યદૃષ્ટિ થઈને રાગનું કર્તાપણું ઊડી જાય છે. આવા સમ્યક્ નિયતવાદની શ્રદ્ધામાં જ પાંચે સમવાય એકસાથે સમાઈ જાય છે. પ્રથમ તો સ્વભાવનું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા કરી તે પુરુષાર્થ, તે જ સમયે જે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટવું નિયત હતું તે જ પર્યાય પ્રગટી છે—તે નિયતિ, તે સમયે જે પર્યાય પ્રગટી તે જ સ્વકાળ. જે પર્યાય પ્રગટી તે સ્વભાવમાં હતી—તે જ પ્રગટી છે તેથી તે સ્વભાવ. અને તે વખતે પુદ્ગલ કર્મનો સ્વયં અભાવ હોય છે તે અભાવરૂપ નિમિત્ત, અને સદ્ગુરુ વગેરે હોય તે સદ્ભાવરૂપ નિમિત્ત છે, ક્રમબદ્ધ-પર્યાય જ થાય છે એની શ્રદ્ધા કરતાં અથવા તો સમ્યક્ નિયતવાદનો નિર્ણય કરતાં જીવ જગતનો સાક્ષી થઈ જાય છે. આમ

સ્વભાવનો અનંત પુરુષાર્થ સમાય છે, આ જૈનદર્શનનું મૂળભૂત રહસ્ય છે.

૨૧. સમ્યક્ નિયતવાદ ને મિથ્યા નિયતવાદ

ગોમ્મટસાર કર્મકાંડ ગાથા ૮૮૨ માં જે નિયતવાદી જીવને ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યો છે તે જીવ તો નિયતવાદની વાત કરે છે પણ પોતાના જ્ઞાનમાં જ્ઞાતાદૃષ્ટાપણાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી. જો સમ્યક્નિયતવાદનો યથાર્થ નિર્ણય કરે તો સ્વભાવનો જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાપણાનો પુરુષાર્થ તેમાં આવી જ જાય છે. પણ તે જીવ તો એકલા પર લક્ષે જ નિયતવાદ માની રહ્યો છે અને નિયતવાદના નિર્ણયમાં પોતાનું જે જ્ઞાન અને પુરુષાર્થ કાર્ય કરે છે તેને તે સ્વીકારતો નથી તેથી તે જીવ મિથ્યા નિયત-વાદી છે અને તેને જ ગૃહીત મિથ્યાત્વી કહ્યો છે. નિયતવાદનો સમ્યક્નિર્ણય તે તો ગૃહીત તેમ જ અગૃહીત મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર છે. સમ્યક્નિયતવાદ કહો કે સ્વભાવ કહો, તેમાં તે દરેક સમયની પર્યાયની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થઈ જાય છે. જો આ ન્યાય જીવ બરાબર સમજે તો ઉપાદાન-નિમિત્ત સંબંધી બધા ગોટાળા પણ ટળી જાય. કેમ કે—જે વસ્તુમાં જે સમયે જે પર્યાય થવાની છે તે જ થાય છે, તો પછી 'અમુક નિમિત્ત જોઈએ અથવા અમુક નિમિત્ત વગર ન થાય' એવી વાતને અવકાશ જ કયાં છે? સમ્યક્ નિયતવાદનો નિર્ણય કરવામાં પુરુષાર્થ આવે છે, સાચી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કાર્ય કરે છે. સ્વભાવમાં બુદ્ધિ રોકાય છે છતાં તે બધાને જે જીવ નથી માનતો અને નિયતવાદની વાત કરે છે તે જીવને એકાંતી ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવામાં આવ્યો છે. પણ જે જીવ નિયતવાદને માનીને પરના

અને રાગના કર્તાપણાનો અભાવ કરે છે તથા જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણાનો સાક્ષીભાવ પ્રગટ કરે છે તે જીવ તો અનંત પુરુષાર્થી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

૨૨. કોણ કહે છે સમ્યક્ નિયતવાદ તે ગૃહીત મિથ્યાત્વ છે?

સમ્યક્ નિયતવાદ તે ગૃહીત મિથ્યાત્વ નથી પણ વીતરાગતાનું કારણ છે. જેઓ આવા સમ્યક્ નિયતવાદને એકાંત મિથ્યાત્વ કહે છે તેઓ આ વાતને યથાર્થ સમજ્યા તો નથી, પણ આ વાત તેમણે બરાબર સાંભળી પણ નથી. 'બધા જ પદાર્થોમાં જેમ બનવાનું હોય તેમ જ બને' એ નિર્ણય કરતાં, એક પર્યાય ઉપરથી દૃષ્ટિ છૂટીને ત્રિકાળ તરફ દૃષ્ટિ લંબાણી અર્થાત્ દ્રવ્યદૃષ્ટિ થઈ, એટલે પરને અને સ્વને વર્તમાન પર્યાય પૂરતા જ ન માન્યા પણ કાયમના માન્યા. આત્માનો કાયમનો સ્વભાવ તો શુદ્ધ રાગરહિત છે તેથી તે જીવ રાગનો અકર્તા થયો, અને પર પદાર્થોને કાયમના માન્યા એટલે કે તે પદાર્થોમાં તેની ત્રણે કાળની પર્યાયની તાકાત પડી છે, તે પ્રમાણે જ તેની અવસ્થા સ્વતંત્રપણે થાય છે. આ રીતે સમ્યક્ નિયતવાદના નિર્ણયમાં સ્વતંત્રતાની પ્રતીત થઈ પોતાની અવસ્થાનો આધાર દ્રવ્ય છે, ને દ્રવ્યસ્વભાવ તો શુદ્ધ છે એવી પ્રતીતિ પૂર્વક 'જે બનવાનું હોય તે બને' એમ માને છે તે જીવ વીતરાગી દૃષ્ટિ છે. આ નિયતવાદ તો વીતરાગતાનું કારણ છે.

નિયતવાદના બે પ્રકાર છે-એક સમ્યક્ નિયતવાદ ને બીજો મિથ્યાનિયતવાદ. સમ્યક્ નિયતવાદ તો વીતરાગતાનું કારણ છે, એનું સ્વરૂપ ઉપર બતાવ્યું છે. કોઈ જીવ 'જેમ બનવાનું હોય તેમ જ બને છે' એમ નિયતવાદને માને ખરો, પરંતુ પરનું

લક્ષ અને પર્યાયદૃષ્ટિ છોડીને સ્વભાવ તરફ વળે નહિ. નિયતવાદને જે નક્કી કરનાર છે એવા પોતાના જ્ઞાન અને પુરુષાર્થની સ્વતંત્રતાને સ્વીકારે નહિ. પરનું અને વિકારનું કર્તાપણાનું અભિમાન છોડે નહિ—એ રીતે પુરુષાર્થને ઉથાપીને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે—એને ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યો છે.

'થવાનું હોય તે થાય છે' એમ માત્ર પર લક્ષે માન્યું તે યથાર્થ નથી, 'થવાનું હોય તે થાય છે' એવો જો યથાર્થ નિર્ણય હોય તો જીવનું જ્ઞાન પર પ્રત્યે ઉદાસીન થઈને પોતાના સ્વભાવમાં વળી જાય, અને તે જ્ઞાનમાં યથાર્થ શાંતિ થઈ જાય. તે જ્ઞાન સાથે જ પુરુષાર્થ, નિયતિ, કાળ, સ્વભાવ ને કર્મ—એ પાંચે સમવાય આવી જાય છે.

૨૩. મિથ્યાનિયતવાદના ઉપલક્ષણો

પ્રશ્ન:—મિથ્યાનિયતવાદી જીવ પણ પર વસ્તુ ભાંગી જાય કે નષ્ટ થઈ જાય ત્યારે 'જેમ બનવાનું હતું તેમ બન્યું' એમ માનીને શાંતિ તો રાખે છે? તો પછી તેને સમ્યક્‌નિયતવાદનો નિર્ણય કેમ નથી?

ઉત્તર:—તે જીવ જે શાંતિ રાખે છે તે યથાર્થ નથી પણ મંદકષાયરૂપ શાંતિ છે. જો નિયતવાદનો યથાર્થ નિર્ણય હોય તો, જેવી રીતે તે એક પદાર્થનું જેમ બનવાનું હતું તેમ બન્યું તેવી રીતે બધાય પદાર્થોનું બનવાનું હોય તેમ જ બને છે—એવો પણ નિર્ણય હોય. અને જો એમ હોય તો પછી 'હું પરદ્રવ્યોને નિમિત્ત થાઉં તો તેનું કામ થાય, નિમિત્ત હોય તો જ કામ થાય, નિમિત્તનું કોઈ વખતે જોર છે' એવી બધી

માન્યતા ટળી જાય છે. 'બધું નિયત છે' એટલે જે કાર્યમાં જે સમયે જે નિમિત્તની હાજરી રહેવાની હોય તે કાર્યમાં તે સમયે-નિમિત્ત સ્વયમેવ હોય જ. તો પછી 'નિમિત્ત મેળવવું જોઈએ અથવા નિમિત્તની ઉપેક્ષા ન કરી શકાય અથવા તો નિમિત્ત ન હોય તો કાર્ય ન થાય' એવી માન્યતાઓને અવકાશ જ ક્યાં છે? જો સમ્યક્‌નિયતવાદનો નિર્ણય હોય તો નિમિત્તાધીનદૃષ્ટિ ટળી જાય છે.

૨૪. મિથ્યાનિયતવાદને 'ગૃહીત' મિથ્યાત્વ કેમ કહ્યું?

પ્રશ્નઃ-મિથ્યાનિયતવાદને ગૃહીત મિથ્યાત્વ કેમ કહ્યું છે?

ઉત્તરઃ-નિમિત્તથી ધર્મ થાય, રાગથી ધર્મ થાય, શરીરાદિનું આત્મા કરી શકે એવી માન્યતારૂપ અગૃહીતમિથ્યાત્વ તો અનાદિનું હતું. અને જન્મ્યા પછી શાસ્ત્ર વાંચીને અથવા કુગુરુ વગેરેના નિમિત્તે મિથ્યાનિયતવાદનો નવો કદાગ્રહ ગ્રહણ કર્યો તેથી તેને ગૃહીત મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. પહેલા જેને અનાદિનું અગૃહીતમિથ્યાત્વ હોય તેને જ ગૃહીત મિથ્યાત્વ થાય. [illegible] 'ધરે' [illegible] પણાથી, ઇન્દ્રિયવિષયોના પોષણ માટે. 'થવાનું હશે તેમ થશે' એમ કરી એક સ્વચ્છંદતાનો માર્ગ શોધી કાઢે છે તેનું નામ ગૃહીત મિથ્યાત્વ છે. અને આ સમ્યક્‌નિયતવાદ તો દ્રવ્યસ્વભાવ છે, સ્વતંત્રતા છે, વીતરાગતા છે.

૨૫. સમ્યક્ નિયતવાદના નિર્ણયથી નિમિત્તાધીનદૃષ્ટિ અને સ્વપરની એકત્વબુદ્ધિ ટળે છે.

જે વસ્તુમાં જે વખતે જેવી પર્યાય થવાની હોય અને જે નિમિત્તની હાજરી થવાની હોય, તે વસ્તુમાં તે વખતે તેવી પર્યાય

લૂગડાને બાળ્યું તે માન્યતા મિથ્યાત્વ છે.

કોઈ પૂછે કે લૂગડું બળતી વખતે અમુક જ અગ્નિ હતો અને બીજો ન હતો તેનું શું કારણ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે–તે વખતે જે અગ્નિ હતો તે જ અગ્નિની નિમિત્તપણાની લાયકાત હતી, બીજો અગ્નિ ન જ હોય કેમકે તેનામાં નિમિત્તપણાની લાયકાત હતી જ નહિ. ઉપાદાન વખતે જે નિમિત્તની યોગ્યતા હોય તે નિમિત્ત જ હોય, બીજું હોય જ નહિ સૌના પોતાના કારણે સૌની અવસ્થા થઈ રહી છે, ત્યાં 'નિમિત્તથી થયું અથવા નિમિત્તે કર્યું' એમ અજ્ઞાની માને છે.

૩૫. ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંનેની સ્વતંત્ર લાયકાત (આત્મા અને કર્મ)

આત્મા પોતાની પર્યાયમાં જ્યારે રાગ–દ્વેષ કરે ત્યારે કર્મના જે પરમાણુઓની યોગ્યતા હોય તે ઉદયરૂપ હોય જ, કર્મ ન હોય તેમ ન બને; પણ કર્મ ઉદયમાં આવ્યું માટે જીવને રાગ–દ્વેષ થયા એ માન્યતા ખોટી છે. અને રાગ–દ્વેષ કર્યા માટે કર્મ આવ્યું–એ માન્યતા પણ ખોટી છે. જીવને પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈથી રાગ–દ્વેષ થવાની યોગ્યતા હતી તેથી જ રાગ–દ્વેષ થયા છે અને તે વખતે જે કર્મોમાં યોગ્યતા હતી તે કર્મો ઉદયમાં આવ્યા છે અને તેને જ નિમિત્ત કહેવાય છે; પણ તે કર્મના કારણે જીવની પર્યાયમાં રાગ–દ્વેષ કે વિલક્ષણતા થયા નથી.

જ્યારે જ્ઞાનની પર્યાય અપૂર્ણ હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણ કર્મમાં જ નિમિત્તપણાની લાયકાત છે. જીવની પર્યાયમાં જીવ મોહ કરે ત્યારે મોહકર્મને જ નિમિત્ત કહેવાય એવી તે કર્મપરમાણુઓની

યોગ્યતા છે. જેમ ઉપાદાનમાં સમયે સમયે સ્વતંત્ર યોગ્યતા છે, તેમ નિમિત્ત તરીકેની મોહકર્મના તે તે દરેક પરમાણુમાં સમય-સમયની સ્વતંત્ર યોગ્યતા છે.

પ્રશ્નઃ—જીવે રાગ-દ્વેષ કર્યા માટે પરમાણુમાં કર્મ અવસ્થા થઈ ને?

ઉત્તરઃ—નહિ; અમુક પરમાણુ જ કર્મરૂપે થયા અને જગતના બીજા પરમાણુ કેમ ન થયા?—માટે જે જે પરમાણુઓમાં લાયકાત હતી તે જ પરમાણુઓ કર્મરૂપે પરિણમ્યા છે. તેઓ પોતાની લાયકાતથી જ કર્મરૂપે થયા છે, જીવના રાગ-દ્વેષને કારણે નહિ.

૩૬. પર ઉપર જોવાનું નથી પણ સ્વ ઉપર જોવાનું છે

પ્રશ્નઃ—જ્યારે પરમાણુઓમાં કર્મરૂપે થવાની લાયકાત હોય ત્યારે આત્માને રાગ-દ્વેષ કરવા જ જોઈએ. કેમકે પરમાણુમાં કર્મરૂપ થવાનું ઉપાદાન છે તેથી ત્યાં જીવના વિકારરૂપ નિમિત્ત પણ હોવું જ જોઈએ એ વાત બરાબર છે?

ઉત્તરઃ—એ પ્રશ્ન જ અજ્ઞાનીનો છે. તારે તારા સ્વભાવમાં જોવાનું કામ છે કે પરમાણુમાં જોવાનું કામ છે? જેની સ્વતંત્રદ્રષ્ટિ થઈ છે તે આત્મા ઉપર જુએ છે, અને જેની નિમિત્તાધીનદ્રષ્ટિ છે તે પર ઉપર જુએ છે, 'જ્યારે જે વસ્તુની જે અવસ્થા થવાની હોય તે જ થાય છે' એમ જેણે સાચો નિર્ણય કર્યો તેને દ્રવ્ય-દ્રષ્ટિ સ્વ-સ્વભાવદ્રષ્ટિ થઈ; હવે અલ્પ અસ્થિરતામાં તેને તીવ્ર રાગાદિ થતો જ નથી. અને તે જીવના નિમિત્તે તીવ્ર કર્મરૂપે પરિણમે એવી લાયકાતવાળા પરમાણુઓ જ આ જગતમાં હોતા નથી.

જીવે પોતાના સ્વભાવના પુરુષાર્થથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું ત્યાં તે જીવને માટે મિથ્યાત્વાદિ કર્મરૂપે પરિણમે એવી લાયકાત જગતના કોઈ પરમાણુઓમાં હોતી જ નથી. અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને જે અલ્પ રાગ-દ્વેષ છે તે પોતાની વર્તમાનપર્યાયની યોગ્યતાથી રહ્યો છે, તે વખતે અલ્પ કર્મરૂપે બંધાવાની પરમાણુની પર્યાયમાં લાયકાત છે. આ રીતે સ્વલક્ષથી શરૂ કરવાનું છે.

'જગતના પરમાણુઓમાં મિથ્યાત્વાદિ કર્મ થવાની લાયકાત છે માટે જીવને મિથ્યાત્વાદિ ભાવ થવા જ જોઈએ એવી જેની માન્યતા છે તે જીવ સ્વદ્રવ્યના સ્વભાવને જાણતો નથી, અને તેથી તે તે જીવના નિમિત્તે મિથ્યાત્વાદિરૂપ પરિણમવાને યોગ્ય પરમાણુઓ આ જગતમાં છે, એમ જાણવું. પરંતુ સ્વભાવદૃષ્ટિથી જોનાર જીવને મિથ્યાત્વ હોતું જ નથી અને તે જીવના નિમિત્તે મિથ્યાત્વાદિરૂપ પરિણમે એવી લાયકાત જ જગતના કોઈ પરમાણુમાં હોતી નથી. સ્વભાવદૃષ્ટિથી જ્ઞાની વિકારના અકર્તા થઈ ગયા છે, તેથી 'જ્ઞાનીને વિકાર કરવો પડે' એ વાત જ ખોટી છે જે અલ્પ વિકાર હોય તે પણ સ્વભાવદૃષ્ટિના જોરે પુરુષાર્થવડે ટળતો જ જાય છે, આવી સ્વતંત્ર સ્વભાવદૃષ્ટિ (સમ્યક્ શ્રદ્ધા) કર્યા વગર જીવ જે કાંઈ શુભભાવરૂપ વ્રત, તપ, ત્યાગ કરે તે બધુંય 'રણમાં પોક'ની જેમ મિથ્યા છે.

૩૭. 'ફૂંકથી ડુંગર ઉડાડવાની વાત!!!'

શંકાકાર–'વસ્તુમાં જ્યારે જે પર્યાય થવાની હોય તે થાય અને ત્યારે નિમિત્ત હોય જ, પણ નિમિત્ત કાંઈ કરે નહિ કે નિમિત્તદ્વારા કાંઈ કાર્ય થાય નહિ' એ તો ફૂંકથી ડુંગર

ઉડાડવા જેવું છે!!

સમાધાન—અરે ભાઈ, અહીં તો ફૂંકથી પહાડ ઊડે એ વાત પણ નથી. પહાડના અનંત પરમાણુઓમાં ઊડવાની લાયકાત હોય તો પહાડ એની મેળે ઊડે છે. પહાડને ઊડવા માટે ફૂંકની પણ જરૂર પડતી નથી. કોઈને એમ થાય કે 'અરે, આ તો કેવી વાત છે! શું પહાડ એની મેળે ઊડતા હશે?' પરંતુ ભાઈ, વસ્તુમાં જે કામ થાય (અર્થાત્ જે પર્યાય થાય) તે તેની પોતાની જ શક્તિથી (લાયકાતથી) થાય છે. વસ્તુની શક્તિઓ પરની અપેક્ષા રાખતી નથી. પર વસ્તુનો તો તેમાં અભાવ છે તો તે શું કરે?

૩૮. ઉદાસીન નિમિત્ત અને પ્રેરક નિમિત્ત

પ્રશ્ન:—નિમિત્તના બે પ્રકાર છે—એક ઉદાસીન અને બીજું પ્રેરક—તેમાંથી ઉદાસીન નિમિત્ત તો કાંઈ ન કરે પરંતુ પ્રેરક નિમિત્ત તો ઉપાદાનને કાંઈક પ્રેરણા કરે ને?

ઉત્તર:—નિમિત્તના જુદા જુદા પ્રકાર ઓળખાવવા માટે એ બે ભેદ છે, પરંતુ તેમાંથી કોઈ પણ નિમિત્ત ઉપાદાનમાં કાંઈ જ કરતું નથી, કે નિમિત્તના કારણે ઉપાદાનમાં કાંઈ વિલક્ષણતા આવતી નથી. પ્રેરક નિમિત્ત પણ પ્રેરણા કરતું નથી. બધા નિમિત્તો ધર્માસ્તિકાયવત્ છે.

પ્રશ્ન:—પ્રેરક નિમિત્ત અને ઉદાસીન નિમિત્તની વ્યાખ્યા શું છે?

ઉત્તર:—ઉપાદાનની અપેક્ષાએ તો બંને પર છે, બંને અકિંચિત્કર છે તેથી બંને સરખા છે. નિમિત્તની અપેક્ષાએ બે

બે ભેદ છે. જે નિમિત્ત પોતે ઇચ્છાવાળું કે ગતિમાન હોય તેને પ્રેરક નિમિત્ત કહેવાય છે. અને જે નિમિત્ત પોતે સ્થિર કે ઇચ્છા વગરનું હોય તેને ઉદાસીન નિમિત્ત કહેવાય છે. ઇચ્છાવાળો જીવ અને ગતિમાન અજીવ તે પ્રેરક નિમિત્ત છે તથા ઇચ્છા વગરનો જીવ અને ગતિ વગરના અજીવ તે ઉદાસીન નિમિત્ત છે. પરંતુ બંને પ્રકારના નિમિત્તો પરમાં બિલકુલ કાર્ય કરતા નથી ઘડો થાય તેમાં કુંભાર અને ચાક તે પ્રેરક નિમિત્ત છે અને ધર્માસ્તિકાય વગેરે ઉદાસીન નિમિત્ત છે

મહાવીર ભગવાનના સમવસરણમાં ગૌતમગણધર આવવાથી દિવ્યધ્વનિ છૂટયો અને પહેલાં છાસઠ દિવસ સુધી ન આવવાથી ધ્વનિ અટકયો હતો—એ વાત સાચી નથી. વાણીના પરમાણુઓમાં જે સમયે વાણીરૂપે પરિણમવાની લાયકાત હતી તે સમયે જ તેઓ વાણીરૂપે પરિણમ્યા છે. અને તે વખતે જ બરાબર ગણધર દેવ હોય જ. ગણધર આવ્યા માટે વાણી છૂટી—એમ નથી. ગણધર જે સમયે આવ્યા છે તે સમયે જ તેમની આવવાની લાયકાત હતી. એવો જ સહજ નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ છે; તેથી 'ગૌતમ ગણધર ન આવ્યા હોત તો વાણી ન છૂટત ને?' એવા તર્કને અવકાશ જ નથી.

૩૯. નિમિત્ત ન હોય તો……?

'કાર્ય થવાનું હોય પણ નિમિત્ત ન હોય તો….?' એમ શંકા કરનારની સામે જ્ઞાનીઓ પૂછે કે 'હે ભાઈ, તું જીવ જ આ જગતમાં ન હોત તો? અથવા તો તું અજીવ હોત તો?' ચકાકાર ઉત્તર આપે છે કે–'હું જીવ જ છું તેથી બીજા તર્કને

સ્થાન નથી.' તો જ્ઞાની કહે છે કે—જેમ હું સ્વભાવથી જ જીવ છે તેથી તેમાં બીજા તર્કને સ્થાન નથી તેમ, 'જ્યારે ઉપાદાનમાં કાર્ય થાય ત્યારે નિમિત્ત હોય જ છે' એવો જ ઉપાદાન-નિમિત્તનો સ્વભાવ છે, તેથી તેમાં બીજા તર્કને અવકાશ નથી.

૪૦. કમળમાં ખીલવાની લાયકાત હોય પણ સૂર્ય ન ઊગે તો...?

કમળનું ખીલવું અને સૂર્યનું ઊગવું તેને સહજ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. પણ સૂર્ય ઊગ્યો તે કારણે કમળ ખીલ્યું નથી, કમળ પોતાની તે પર્યાયની લાયકાતથી ખીલ્યું છે.

પ્રશ્ન—સૂર્ય ન ઊગે તો કમળ ન ખીલે ને? નિમિત્ત ન હોય તો?

ઉત્તર—'કાર્ય થાય' [illegible] એના જેવો આ પ્રશ્ન છે. તેનું સમાધાન ઉપરની યુક્તિ પ્રમાણે સમજી લેવું. જ્યારે કમળમાં ખીલવાની લાયકાત હોય ત્યારે સૂર્યમાં પણ પોતાના કારણે ઊગવાની લાયકાત હોય જ—એવો સ્વભાવ છે. કમળમાં ખીલવાની લાયકાત હોય અને સૂર્યમાં ઊગવાની લાયકાત ન હોય—એમ [illegible] નહિ. [illegible] નિમિત્તથી કમળ ખીલ્યું નથી અને કમળ ખીલ્યું [illegible] સૂર્ય ઊગ્યો છે—એમ નથી.

૪૧. જ્યારે સૂર્ય ઊગે છે ત્યારે જ કમળ ખીલે છે તેનું શું કારણ?

પ્રશ્ન—જો સૂર્યના નિમિત્તથી કમળ ન ખીલતું હોય તો [illegible] ને સૂર્ય [illegible] વાગે ઊગે તો કમળ [illegible] વાગે [illegible]

છે તેનું કારણ ચારિત્રગુણની તેવી પર્યાયની લાયકાત છે. રાગ-દ્વેષની ભાવના નથી તે તો શ્રદ્ધાગુણની પર્યાય છે અને રાગ-દ્વેષ થાય છે તે ચારિત્રગુણની પર્યાય છે. પુરુષાર્થની નબળાઈથી રાગ-દ્વેષ થાય છે એમ કહેવું તે પણ નિમિત્તથી કથન છે. ખરેખર તો ચારિત્રગુણની જ તે તે સમયની યોગ્યતાને લીધે જ રાગ-દ્વેષ થાય છે.

૪૬. સમ્યક્ નિર્ણયનું જોર

પ્રશ્ન:—વિકાર થાય છે તે ચારિત્રગુણની પર્યાયની જ લાયકાત છે, તો પછી જ્યાં સુધી ચારિત્રગુણની પર્યાયમાં વિકાર થવાની લાયકાત હોય ત્યાંસુધી વિકાર થયા જ કરે, એમ થતાં વિકારને ટાળવાનું જીવને આધીન રહ્યું નહિ?

ઉત્તર:—એકેક સમયની સ્વતંત્ર લાયકાત છે એવો નિર્ણય કયા જ્ઞાનમાં કર્યો? ત્રિકાળી સ્વભાવ તરફ ઢળ્યા વગર જ્ઞાનમાં એકેક સમયની પર્યાયની સ્વતંત્રતાનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. અને જ્યાં જ્ઞાન ત્રિકાળી સ્વભાવમાં ઢળ્યું ત્યાં સ્વભાવની પ્રતીતિના જોરે પર્યાયમાંથી રાગ-દ્વેષ થવાની લાયકાત ક્ષણે ક્ષણે ઘટતી જ જાય છે. જેણે સ્વભાવનો નિર્ણય કર્યો તેની પર્યાયમાં લાંબો કાળ રાગ-દ્વેષ રહે એવી લાયકાત હોય જ નહિ, એવું જ સમ્યક્ નિર્ણયનું જોર છે.

૪૭. કાર્યમાં નિમિત્ત કાંઈ કરતું નથી છતાં તેને 'કારણ' કેમ કહ્યું?

કાર્યના બે કારણો કહેવામાં આવ્યા છે, તેમાં એક ઉપાદાન-કારણ છે, તે જ યથાર્થ કારણ છે; બીજું નિમિત્તકારણ તે

આરોપિત કારણ છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બે કારણ કહેવાનો આશય એવો નથી કે બંને ભેગા થઈને કાર્ય કરે છે. જ્યારે ઉપાદાનકારણ પોતે કાર્ય કરે છે ત્યારે બીજી ચીજને આરોપ કરીને તેને નિમિત્તકારણ કહેવાય છે, પણ તે ખરેખર કારણ નથી.

પ્રશ્ન:—નિમિત્ત તે ખરેખર કારણ નથી છતાં તેને કારણ કેમ કહ્યું?

ઉત્તર:—જેને નિમિત્ત કહેવાય છે તે પદાર્થમાં તેવા પ્રકારની (નિમિત્તરૂપ હોવાની) લાયકાત છે; તેથી અન્ય પદાર્થોથી તેને જુદું ઓળખાવવા માટે તેને 'નિમિત્તકારણ' એવી સંજ્ઞા આપી છે. જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વપર પ્રકાશક છે તેથી તે પરને પણ જાણે છે, અને પરમાં નિમિત્તપણાની લાયકાત છે તેને પણ જાણે છે.

૪૮. કર્મના ઉદયના લીધે જીવને વિકાર થતો નથી

જીવની પર્યાયમાં જ્યારે વિકાર થાય ત્યારે કર્મ નિમિત્ત તરીકે હોય જ, પણ જીવની પર્યાય અને કર્મ એ બંને ભેગા થઈને વિકાર કરતા નથી. કર્મના ઉદયને લીધે વિકાર થતો નથી, અને વિકાર કરે માટે કર્મો ઉદયમાં આવ્યા—એમ નથી. અને જીવ વિકાર ન કરે ત્યારે કર્મો ખરી જાય છે તેને નિમિત્ત કહેવાય છે, પરંતુ જીવે વિકાર ન કર્યો માટે કર્મો ખર્યાં એ વાત બરાબર નથી, તે પરમાણુઓની લાયકાત જ તેવી હતી.

જે જીવની જે સમયે, જે ક્ષેત્રે, જેવા સંયોગોમાં અને જે રીતે જેવી અવસ્થા થવાની હોય તેવી રીતે તે પ્રમાણે થાય જ, તેમ કેવળી પણ જાણે—એ ભાવમાં તો સ્વભાવની દૃષ્ટિ થઈ જાય છે,

જૈનદર્શનનો સાર આવી જાય છે, ને તે કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે.

૫૭. કાંઈ અકસ્માત છે જ નહિ

પ્રશ્ન–સમ્યગ્દૃષ્ટિને અકસ્માતભય હોતો નથી એનું શું કારણ?

ઉત્તર–કેમ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને યથાર્થ નિયતવાદનો નિર્ણય છે કે જગતના બધા પદાર્થોની અવસ્થા તેની લાયકાત પ્રમાણે જ થાય છે. ન થવાનું હોય એવું કાંઈ નવું બનતું જ નથી માટે કાંઈ અકસ્માત છે જ નહિ. આવી નિઃશંક શ્રદ્ધાને લીધે સમ્યગ્દૃષ્ટિને અકસ્માતભય હોતો નથી. વસ્તુની પર્યાયો ક્રમસર જ થાય છે એની અજ્ઞાનીને પ્રતીત નથી તેથી તેને અકસ્માત લાગે છે.

૫૮. નિમિત્ત કોનું? અને ક્યારે?

જો નિમિત્તનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે તો નિમિત્ત ઉપાદાનમાં કાંઈ કરે એ માન્યતા ટળી જાય. કેમ કે જ્યારે કાર્ય થયું ત્યારે તો પરને તેનું નિમિત્ત કહેવાયું છે, કાર્ય થયા પહેલાં તો તેનું નિમિત્ત કોઈને કહેવાતું નથી. જે કાર્ય થઈ ગયું છે તેમાં નિમિત્ત શું કરે? અને કાર્ય થયા પહેલાં નિમિત્ત કોનું? કુંભાર કોનું નિમિત્ત છે? જો ઘડારૂપી કાર્ય થાય તો કુંભાર તેનું નિમિત્ત છે, પણ જો ઘડારૂપી કાર્ય જ ન થાય તો કુંભાર તેનું નિમિત્ત નથી. ઘડો થયા પહેલાં તો કોઈને 'ઘડાનું નિમિત્ત' કહી શકાય જ નહિ. અને જો ઘડો થાય છે ત્યારે જ કુંભારને નિમિત્ત કહેવાય છે, તો પછી કુંભારે ઘડામાં કાંઈ પણ કર્યું એ વાત સ્વયમેવ અસત્ ઠરે છે.

પ્રશ્નઃ—ઉપાદાનમાં કાર્ય ન થાય તો પરદ્રવ્યને નિમિત્ત

કહેવાતું નથી એમ ઉપર કહ્યું; પરંતુ 'આ જીવને અનંતવાર ધર્મના નિમિત્તો મળ્યાં છતાં જીવ પોતે ધર્મ સમજ્યો નહિ' એમ કહેવાય છે, અને તેમાં જીવને ધર્મરૂપી કાર્ય થયું નથી છતાં પરદ્રવ્યોને ધર્મનાં નિમિત્ત તો કહ્યાં છે?

ઉત્તરઃ—'આ જીવને અનંતવાર ધર્મનાં નિમિત્તો મળ્યાં પણ પોતે ધર્મ સમજ્યો નહિ' એમ કહેવાય છે, ત્યાં તો કે ઉપાદાનમાં (જીવમાં) ધર્મરૂપી કાર્ય થયું નથી તેથી ખરેખર તેને માટે તે પદાર્થો ધર્મનાં નિમિત્ત નથી. પરંતુ જે જીવો ધર્મ પ્રગટ કરે છે તે જીવોને એવાં પ્રકારનાં નિમિત્તો જ હોય છે એવું જ્ઞાન કરાવવા માટે, કાર્ય ન થયું હોવા છતાં સ્થૂળદ્રષ્ટિએ તેને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે.

૫૯. અનુકૂળ નિમિત્ત

ઊકળતા તેલમાં હાથ દાઝ્યો ત્યાં હાથને દાઝવા માટે ઊકળતું તેલ અનુકૂળ નિમિત્ત છે; ઘડો ફૂટવામાં ધોકો વગેરે અનુકૂળ નિમિત્ત છે. અમુક પદાર્થને અનુકૂળ નિમિત્ત કહ્યું તેથી તે સિવાયના બીજા પદાર્થો પ્રતિકૂળ છે—એમ ન સમજવું. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ તો છે જ નહિ. નિમિત્તને અનુકૂળ કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે—તે પદાર્થ કાર્ય વખતે સદ્ભાવરૂપ હોય છે અને વ્યવહારદ્રષ્ટિએ અનુકૂળતાનો આરોપ તેના ઉપર આવી શકે છે.

જો બીજી લાયકાત પણ હોય તો એક સાથે બે પર્યાય થઈ જાય. પરંતુ એમ કદી બની શકે નહિ. જે સમયે જે પર્યાય પ્રગટ હોય છે તે સમયે બીજી પર્યાયની લાયકાત હોતી જ નથી. લોટરૂપ અવસ્થાની લાયકાત વખતે રોટલીરૂપ અવસ્થાની લાયકાત જ હોતી નથી. તો પછી નિમિત્ત ન મળ્યા માટે રોટલી ન થઈ–એ વાતને અવકાશ ક્યાં છે? અને જ્યારે રોટલી થાય છે ત્યારે તે પૂર્વની લોટ પર્યાયનો અભાવ કરીને જ થાય છે, તો પછી બીજાને તેનું કારણ કેમ કહેવાય? બહુ બહુ તો લોટરૂપ પર્યાયનો વ્યય થયો તેને રોટલીરૂપ પર્યાયનું કારણ કહી શકાય.

૬૧. 'જીવ પરાધીન છે' એટલે શું?

પ્રશ્ન:—સમયસાર નાટકમાં સ્યાદ્વાદ અધિકારના ૯ મા શ્લોકમાં જીવને પરાધીન કહ્યો છે; શિષ્ય પૂછે છે કે હે સ્વામી! જીવ સ્વાધીન છે કે પરાધીન? ત્યારે શ્રીગુરુ ઉત્તર આપે છે કે–દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જીવ સ્વાધીન છે, ને પર્યાયદૃષ્ટિથી પરાધીન છે. તો ત્યાં જીવને પરાધીન કેમ કહ્યો છે?

ઉત્તર:—પર્યાયદૃષ્ટિથી જીવ પરાધીન છે એટલે કે જીવ પોતે પોતાના સ્વભાવનો આશ્રય છોડીને, પર લક્ષે પોતે સ્વતંત્રપણે પરાધીન થાય છે, પરંતુ પરદ્રવ્યો કાંઈ જીવ ઉપર બળજોરી કરીને તેને પરાધીન કરતા નથી. પરાધીન એટલે પોતે સ્વતંત્રપણે પરને આધીન થાય છે–પરાધીનપણું માને છે, નહિ કે પર પદાર્થો તેને આધીન કરે છે.

૬૨. દ્રવ્યાનુયોગ ને ચરણાનુયોગનો ક્રમ

પ્રશ્ન:—આ ઉપાદાન–નિમિત્તની વાત તો દ્રવ્યાનુયોગની

છે. પરંતુ પહેલાં તો જીવ ચરણાનુયોગ અનુસાર શ્રદ્ધાની થાય અને તે ચરણાનુયોગ અનુસાર વ્રત-પડિમા વગેરે અંગીકાર કરે. ત્યાર પછી તે દ્રવ્યાનુયોગ અનુસાર શ્રદ્ધાની થઈને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે—એવી જૈનધર્મની પરિપાટી હોવાનું કેટલાક જીવો માને છે તે બરાબર છે?

ઉત્તર:—ના, એવી જૈનમતની પરિપાટી નથી. પરંતુ જિનમતમાં એવી પરિપાટી છે કે પહેલાં સમ્યક્ત્વ હોય પછી વ્રત હોય; હવે સમ્યક્ત્વ તો સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન થતાં થાય છે તથા તે શ્રદ્ધાન દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરતાં થાય છે. માટે પહેલાં દ્રવ્યાનુયોગ અનુસાર શ્રદ્ધાન કરી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય અને ત્યાર પછી ચરણાનુયોગ અનુસાર વ્રતાદિક કરી વ્રતી થાય. એ પ્રમાણે મુખ્યપણે તો નીચલી દશામાં જ દ્રવ્યાનુયોગ કાર્યકારી છે તથા ગૌણપણે જેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થતી ન જણાય તેને પહેલાં કોઈ વ્રતાદિનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે; માટે સર્વે જીવોએ મુખ્યપણે દ્રવ્યાનુયોગ અનુસાર અધ્યાત્મ ઉપદેશનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. એમ જાણીને નીચલી દશાવાળાઓએ પણ દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસથી પરાઙ્મુખ થવું યોગ્ય નથી.

(મો. મા. પ્ર. પાન ૨૯૫)

સામાન્ય જ્ઞાન અને વિશેષ જ્ઞાન

કોઈ એમ કહે કે આ જ્ઞાન પહેલાં નહોતું અને નિમિત્ત મળતાં પ્રગટ્યું; જો મારામાં જ હોત તો પહેલાં મને કેમ ખબર ન પડી?

તેનો ઉત્તરઃ–જ્ઞાન તો તારી પાસે જ છે, તેમાંથી જ પ્રગટે છે. પહેલાં સામાન્ય શક્તિરૂપે જ્ઞાન હતું તે જ વિશેષ રૂપે (પર્યાય રૂપે) પ્રગટ થયું છે.

જો સામાન્ય જ્ઞાન જે ત્રિકાળ શક્તિરૂપે છે તેને જીવ માને, તો પોતાની સામાન્ય શક્તિની જ આ વિશેષ પર્યાય થાય છે એમ માને; પણ જો સામાન્ય જ્ઞાન જ ન માને તો "મારું આ વિશેષ જ્ઞાન પરમાંથી આવ્યું, ગુરુ મળ્યા માટે જ્ઞાન થયું" એમ જ્ઞાનને પરાશ્રિત જીવ માને, કે જે ખોટું છે.

હરેક દ્રવ્યમાં ગુણનો ભંડાર પડયો છે; તેમાંથી જ પર્યાયમાં આવે છે. આત્મામાં પણ જ્ઞાન વગેરેનો પૂરો ભંડાર ભર્યો જ છે. તેમાંથી જ પર્યાયમાં આવે છે. વાંચવાથી જ્ઞાન થયું એ વાત ખોટી છે. જ્ઞાન જે શક્તિરૂપે છે તેમાંથી જ વિશેષ જ્ઞાન પ્રગટ્યું છે.

વિશેષ જ્ઞાન એટલે જ્ઞાનની વર્તમાન પર્યાય. એ વિશેષ આવ્યું ક્યાંથી? જે ત્રિકાળ સામાન્ય જ્ઞાન પડ્યું છે તેમાંથી

જ આવ્યું છે. અંદરના ત્રિકાળી સામાન્ય જ્ઞાનની જે પ્રતીત કરે તે વિશેષ જ્ઞાનને પરનું અવલંબન માને નહિ. અને પોતાની જે વિશેષ પર્યાય તેનું અવલંબન પણ ન માનતા, અંદરના ત્રિકાળી જ્ઞાનનું જ અવલંબન માને છે.

ત્રિકાળી સામાન્ય તો આખું પડ્યું છે, તેની વર્તમાન પ્રગટ પર્યાય થોડી હોવા છતાં પણ ત્રિકાળી સામાન્ય તો આખે આખું પૂર્ણ જ છે. જેને એ ત્રિકાળી સામાન્યની શ્રદ્ધા નથી, તે વિશેષ નિમિત્તના અવલંબનથી આવ્યું છે એમ માને છે.

આ તો વેપારી જેવી યુક્તિ છે. જેમ વેપારી કહે કે, ભાઈ! ઘરમાં પૂરી મૂડી નથી એટલે બીજાનાં ગોદાં ગોતાવવાં પડે છે, બીજા પાસેથી રૂપિયા લઈને તેનું વ્યાજ ભરી દેતાં પણ કેટલી ઓશિયાળ કરવી પડે! પણ જેના ઘરમાં પૂરી મૂડી હોય તે બીજાની ઓશિયાળ જરાપણ ન કરે! તેમ પોતામાં જ્ઞાનરૂપી મૂડી તો ત્રિકાળ પૂરી જ છે, તેમાંથી પર્યાય આવે છે. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની જેને જાગૃતિ છે તે પર નિમિત્તની ઓશિયાળ કરે નહિ. નિમિત્તના અભાવે જ્ઞાનની ઉણપ નથી–પણ સામાન્ય શક્તિ તરફની એકાગ્રતાના અભાવે ઉણપ દેખાય છે. જો ત્રિકાળી શક્તિની શ્રદ્ધા કરે તો તેમાંથી એકાગ્ર થઈને પૂર્ણ જ્ઞાન કરે. જ્ઞાનની અવસ્થા નિમિત્તને લઈને આવી નહિ, પણ ત્રિકાળી શક્તિ પડી છે તેમાંથી આવી છે.

આમ વાતમાં ગુલાંટ છે. (તાળા કૂંચીની જેમ) નિમિત્ત દ્વારા જ્ઞાનની પર્યાય ખીલી નથી, પણ અંદર ત્રિકાળી સામર્થ્ય પડયું છે તેમાંથી તે સામાન્યનું વિશેષ પ્રગટયું છે. જ્ઞાનની પર્યાય બહારથી આવી નથી પણ અંદર જે ત્રિકાળી શક્તિ પડી છે તેના આધારે આવી છે. અંદરની શક્તિ પડી છે તેની પ્રતીત નથી તેથી બહારના નિમિત્તથી જ્ઞાનની પર્યાય આવી એમ અજ્ઞાની માને છે.

ફૂલખરણીમાંથી જે તણખા ઝરે છે તે ફૂલખરણીમાં જ સામર્થ્યરૂપે હતા તે પ્રગટયા છે, તેમ આત્મામાં એવો પાવર ભર્યો છે કે તેમાં એકાગ્રતારૂપી ચિનગારી મૂકે તો ફટ ફટ નિર્મળ પર્યાયના તણખા ફાટે !

જ્ઞાન વર્તમાન અવસ્થામાં ઉણપ વખતે પણ શક્તિમાં પૂરું છે.

ઉપદેશમાં નિમિત્તનું જ્ઞાન

ક્યાં ચૈતન્ય ભગવાન આત્માનો સ્વભાવ! અને ક્યાં જડ કર્મનો સ્વભાવ! આત્માના સ્વભાવના સામર્થ્યનું જ્ઞાન ન કરે અને માત્ર જડ કર્મને માને તો બંધનો નાશ કોના જોરે કરશે? જેને કર્મ પ્રકૃતિનું લક્ષ છે તેને સ્વભાવની પ્રતીત નથી. જ્યાં અંતરના સ્વભાવની પ્રતીત થઈ અને નિમિત્તનો નકાર થયો (અવલંબન છૂટ્યું) ત્યાં બંધનો અભાવ જ છે. પણ માત્ર નિમિત્તનું લક્ષ કરે અને ઉપાદાનને ન જાણે તો મુક્તિ થાય નહીં. અને જો ઉપાદાનનું લક્ષ કરે તો ચૈતન્ય શુદ્ધ સ્વભાવની શ્રદ્ધા તેનું જ જ્ઞાન અને તેમાં સ્થિરતા કરવાથી બંધનો નાશ અવશ્ય થાય છે. માત્ર બંધને જાણવાથી કે તેનો વિચાર કર્યા કરવાથી બંધન કપાતું નથી.

તેથી સ્વાશ્રયની પ્રતીતિ નથી. ઘરે લગ્ન વખતે 'ભંગીઆ જમી ગયા કે નહિ' એમ ભંગીઆને યાદ કરે પણ 'ભાઈઓ જમી ગયા કે નહિ' તે યાદ ન કરે એ કેવું? ભાઈઓને ભૂલીને ભંગીઆને યાદ કરે છે તે મૂર્ખાઈ જ છે, તેમ અનંત ગુણનો પિંડ જે બંધુરૂપે સદાય સાથે રહેનાર છે તેવા ચૈતન્ય ભગવાનને જે સંભારતો નથી, તેની ઓળખાણ કરતો નથી અને એક સમય પૂરતા કર્મની સાથે જેણે ઓળખાણ માંડી છે તે બધાં મૂર્ખ જ છે, અજ્ઞાની છે, તેઓ મુક્તિ પામતા નથી.

તને જે નિમિત્તનું જ્ઞાન બતાવ્યું તે નિમિત્ત (કર્મ)નું તારા ઉપર જોર બતાવવા કહ્યું નથી, પણ તે નિમિત્ત આધીન થતો વિકાર તારું સ્વરૂપ નથી એમ કહીને તારો પુરુષાર્થ ઉપાડવા તને કહ્યું હતું, ત્યાં નિમિત્તને વળગી બેઠો? માટે તે નિમિત્ત કર્મની દૃષ્ટિ છોડ! અને સ્વભાવ તરફ દૃષ્ટિ કર! ભગવાનનો ઉપદેશ ધર્મની વૃદ્ધિ માટે છે તેમ ન લેતાં ઊંધું માને તો તેને વીતરાગની વાણીના નિમિત્તનું પણ ભાન નથી. 'સવી જીવ કરું શાસન રસી' એવા શુભભાવે બંધાએલ તીર્થંકર નામકર્મનો ઉદય થતાં વીતરાગની ધ્વનિ નીકળે છે તે સ્વભાવ-ધર્મની વૃદ્ધિ માટે છે; તે ધ્વનિ કહે છે કે 'જાગ! જાગ! તારી મુક્તિ અલ્પકાળમાં જ છે, તારો સ્વભાવ પરિપૂર્ણ પુરુષાર્થથી ભરેલો છે;' આ રીતે નિમિત્ત-ઉપાદાનની સંધિ તૂટતી નથી તે માટે તો ઉપદેશ છે.

અજ્ઞાનીને ખબર શું પડે?

દરેક વસ્તુનું કાર્ય અંતરંગકારણથી થાય છે; બાહ્યકારણના કારણથી કોઈ કાર્ય થતું નથી. જો બાહ્યકારણના કારણથી કાર્ય થતું હોય તો ચોખાના બીમાંથી ઘઉં અને ઘઉંના બીમાંથી ચોખા થવાનો પ્રસંગ આવશે, એમ થતાં વસ્તુનો કોઈ નિયમ રહેતો નથી-માટે કહ્યું છે કે-

“ यही पर भी अंतरंगकारणसे ही कार्यकी उत्पत्ति होती है। ”

એટલે કે બધી વસ્તુઓનાં કાર્યની ઉત્પત્તિ અંતરંગ-કારણથી જ [વસ્તુની પોતાની શક્તિથી જ] થાય છે-એ નિયમ છે. આમાં અનેક પ્રશ્નોના સમાધાન આવી જાય છે.

અંતરંગકારણ = દ્રવ્યની શક્તિ, ઉપાદાનકારણ

બહિરંગકારણ = પર દ્રવ્યની હાજરી, નિમિત્તકારણ.

કોઈ કાળે બાહ્ય પદાર્થોના કારણથી ઉત્પન્ન થતાં નથી એ નિયમ છે. જો બાહ્યના કારણે કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો ચોખામાંથી ઘઉં થવા જોઈએ-પણ તેમ ક્યાંય થતું નથી; માટે કોઈ દ્રવ્યનું કાર્ય બીજા દ્રવ્યના કારણથી ઉત્પન્ન થતું નથી પણ તે દ્રવ્યની પોતાની શક્તિથી જ થાય છે.

[illegible] કોઈ દ્રવ્ય નથી કે જે દ્રવ્યનું [illegible]

[illegible]

દ્રવ્યથી થતું હોય તો જીવમાંથી જડ અને જડમાંથી જીવ થઈ જવાનો પ્રસંગ આવી પડશે; પરંતુ કાર્ય અને કારણ એક જ દ્રવ્યમાં હોય એ સિદ્ધાંતથી દરેક દ્રવ્યનું કાર્ય તે દ્રવ્યના કારણથી જ સ્વતંત્રપણે થાય છે, તેથી ઉપર્યુક્ત દોષ આવતો નથી. આમાં દરેક કાર્ય થવામાં ઉપાદાન-નિમિત્તનો ખુલાસો આવી જાય છે.

હવે ઉપર પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપ હોવાથી-આત્મદ્રવ્યનું કાર્ય-અવસ્થા તો આત્માના જ અંતરંગકારણથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને આત્મદ્રવ્યમાં તો વીતરાગભાવ જ પ્રગટવાની શક્તિ છે. વીતરાગતા-શુદ્ધતારૂપી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એવી જ દ્રવ્યની અંતરંગ શક્તિ છે.

પ્રશ્ન:—જો દ્રવ્યની અંતરંગ શક્તિમાં તો વીતરાગતા અને શુદ્ધતા જ પ્રગટવાની શક્તિ છે તો પછી પર્યાયરૂપી કાર્યમાં અશુદ્ધતા કેમ છે?

ઉત્તર:—પર્યાયમાં જે અશુદ્ધતા છે તે, તે પર્યાયની વર્તમાન યોગ્યતા છે. આત્મા અરૂપી જ્ઞાનઘન સ્વભાવ-કે જે અંતરંગ-કારણ છે-તેમાંથી તો ગમે તેવાં બહારનાં નિમિત્ત હોય કે ગમે તેવા સંયોગ હોય તોપણ જ્ઞાન અને વીતરાગતા જ આવે છે, છતાં પર્યાયમાં જે વિકાર-અશુદ્ધતા છે તે પર્યાય અંતરંગ કારણે છે. વિકારનું અંતરંગકારણ એક સમય પૂરતી પર્યાય છે તેથી વિકારરૂપી કાર્ય પણ એક જ સમય પૂરતુ છે. પહેલા સમયનો વિકાર બીજા સમયે ટળી જાય છે. રાગાદિ વિકારરૂપ અશુદ્ધ અવસ્થા તે પર્યાયના અંતરંગ કારણે છે, રાગાદિનું અંતરંગ

કારણ દ્રવ્ય નથી પણ અવસ્થા છે; એટલે કે દ્રવ્યના સ્વભાવમાં રાગાદિ નથી, માટે દ્રવ્ય રાગાદિનું કારણ પણ નથી.

જેમ ચેતન દ્રવ્યની અવસ્થા ચેતનના અંતરંગ કારણે થાય છે તેમ જડ દ્રવ્યની અવસ્થા પણ જડ દ્રવ્યના અંતરંગકારણથી જ થાય છે. શરીરના પરમાણુઓ ભેગા થયા છે તે આત્માના કારણે આવ્યા નથી, પણ જે જે પરમાણુઓની અંતરંગ શક્તિ હતી તે જ પરમાણુઓ ભેગા થયા છે, બીજા બધા પરમાણુઓ પેશાબ, વિષ્ટા વગેરે મારફત છૂટા પડી ગયા. પરમાણુઓમાં લેપ-કર્મરૂપ અવસ્થા થાય છે તે પરમાણુની તે સમયની યોગ્યતા છે-જીવે તે અવસ્થા કરી નથી. જીવની ક્રોધાદિ ભાવરૂપ અવસ્થા થાય છે તેમાં જીવની તે સમયની અવસ્થાની યોગ્યતા છે. જીવની અવસ્થામાં વિકારભાવ અને પુદ્ગલની અવસ્થામાં કર્મરૂપ પરિણમન એ બન્ને પોતપોતાના અંતરંગ સ્વતંત્ર કારણે થાય છે, કોઈ એક-બીજાનું અંતરંગકારણ નથી.

સમયે સમયે અવસ્થા થવી તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે, વસ્તુની અવસ્થા વસ્તુના કારણે નીકળે છે, બહારના સાધનને કારણે કોઈ દ્રવ્યની અવસ્થા નીકળતી નથી, કારણ કે દરેક પોતાની અવસ્થા [illegible] પોતે જ કરી શકે છે. [illegible] ધારે છે. દ્રવ્યની અવસ્થાનો કર્તા કોઈ બીજો નથી.

પર દ્રવ્યોને આત્મા કરે છે એવી વ્યવહારી લોકોની માન્યતા સત્યાર્થ નથી-એમ કહે છે:—

जदि सो परदव्वाणि य करेज्ज णियमेण तम्मओ होज्ज ।
जम्हा ण तम्मओ तेण सो ण तेसिं हवदि कत्ता ॥ ९९ ॥

-: હરિગીત :-

પરદ્રવ્યને જીવ જો કરે તો જરૂર તન્મય તે બને,
પણ તે નથી તન્મય અરે! તેથી નહીં કર્તા ઠરે. ૯૯.

અન્વયાર્થ:-જો આત્મા પરદ્રવ્યોને કરે તો તે નિયમથી તન્મય અર્થાત્ પરદ્રવ્યમય થઈ જાય; પરંતુ તન્મય નથી તેથી તે તેમનો કર્તા નથી.

ટીકા:—જો નિશ્ચયથી આ આત્મા પરદ્રવ્ય સ્વરૂપ કર્મને કરે તો, પરિણામ પરિણામીપણું બીજી કોઈ રીતે બની શકતું નહિ હોવાથી, તે (આત્મા) નિયમથી તન્મય (પર દ્રવ્યમય) થઈ જાય; પરંતુ તે તન્મય તો નથી, કારણ કે કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યમય થઈ જાય તો તે દ્રવ્યના નાશની આપત્તિ (દોષ) આવે. માટે આત્મા વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવથી પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મનો કર્તા નથી.

ભાવાર્થ:—એક દ્રવ્યનો કર્તા અન્ય દ્રવ્ય થાય તો બંને દ્રવ્યો એક થઈ જાય, કારણ કે કર્તા-કર્મપણું અથવા પરિણામ પરિણામીપણું એક દ્રવ્યમાં જ હોઈ શકે. આ રીતે જો એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપ થઈ જાય તો તે દ્રવ્યનો જ નાશ થાય એ

મોટો દોષ આવે, માટે એક દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્યનો કર્તા કહેવો ઉચિત નથી.

(જુઓ ગુજરાતી સમયસાર પાનું ૧૪૪)

*   *   *

આ આત્મા પરદ્રવ્યનું કિંચિત પણ કરી શકતો નથી. જો આત્મા પરદ્રવ્યનું કાંઈ પણ કરે તો તે બન્ને દ્રવ્યો નિયમથી એક થઈ જાય. પણ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકતું નથી, કેમકે દરેક દ્રવ્ય ત્રિકાળ જુદાં છે.

એક આત્મા જો પરનું કાંઈ કરે તો તે પર દ્રવ્ય અને આત્મા બન્ને એક દ્રવ્ય થઈ જાય. કેમકે જો રાગાદિ આત્માએ પરદ્રવ્યનું કાંઈ પણ કર્યું તે [illegible] દ્રવ્યની સ્વતંત્ર અવસ્થા રહી નહિ એટલે અવસ્થાનો લોપ થતાં તે દ્રવ્યનો પણ લોપ થશે, કેમકે અવસ્થા વગર કોઈ દ્રવ્ય હોય નહિ. આ રીતે [illegible] જો પરવસ્તુની અવસ્થા કરે તો તે પરદ્રવ્ય સાથે એક થઈ જાય. અને દ્રવ્યના લોપનો પ્રસંગ આવે, પણ એમ ત્રણકાળમાં બને નહીં.

દરેક દરેક આત્મા અને દરેક દરેક રજકણ જુદાં સ્વતંત્ર પદાર્થ છે. આત્માની અવસ્થા આત્માથી થાય, અને જડની અવસ્થા જડથી થાય. એમ માનવું તે જ પહેલો ધર્મ છે.

આત્મા કોઈ પરવસ્તુમાં પેસી જતો નથી. શરીરમાં પણ આત્મા પેસી ગયો નથી; શરીર જડ છે અને આત્મા ચૈતન્ય છે. શરીર અને આત્મા બે ત્રિકાળ ભિન્ન પદાર્થો છે. શરીરનાં રજકણો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ સહિત જડરૂપ થાય છે અને [illegible]

અવસ્થા જ્ઞાનરૂપ થાય છે-બન્ને દ્રવ્યો તથા તેની અવસ્થા જુદી જ છે.

પ્રશ્ન:—જો આત્મા પરનું કરી શકે છે એમ માનવામાં આવે તો શું વાંધો છે?

ઉત્તર:—એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ પણ કરી શકે એમ માનવામાં આવે તો દ્રવ્યના નાશનો પ્રસંગ આવે છે-તે મહાન દોષ આવી પડે છે. જગતમાં અનંત પદાર્થો છે, જેમ આ આત્મા વસ્તુ છે તેમ સામું દ્રવ્ય પણ વસ્તુ છે. વસ્તુ હોય તે સમયે સમયે પોતાની અવસ્થાનું કાર્ય કરે છે. હવે જો આત્માએ તે દ્રવ્યનું કાંઈ કર્યું એમ માનવામાં આવે તો તે વખતે સામા દ્રવ્યે તેની પોતાની અવસ્થામાં શું કર્યું? કેમકે સામું દ્રવ્ય સામાન્ય સ્વરૂપ છે તેનું વિશેષ પણ દરેક સમયે હોવું જ જોઈએ. હવે જો આત્મા કે દ્રવ્યની અવસ્થા કરે તો તે વખતે સામા દ્રવ્યની પોતાથી શું અવસ્થા થઈ? અવસ્થા વગર તો દ્રવ્ય જ હોઈ શકે નહિ, માટે આત્માએ તે દ્રવ્યની અવસ્થામાં કાંઈ પણ કર્યું નથી. દરેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપે કાયમ ટકીને ક્ષણે ક્ષણે પોતાની અવસ્થા પોતાથી બદલાવે છે, તેમાં બીજું દ્રવ્ય કિંચિત માત્ર પણ કરી શકતું નથી. જો એક દ્રવ્યની અવસ્થા બીજું દ્રવ્ય કરે એમ માનવામાં આવે તો તે વખતે તે દ્રવ્યની વિશેષ અવસ્થા રહેતી નથી અને વિશેષ અવસ્થા વગર દ્રવ્યની સત્તાના જ અભાવનો પ્રસંગ આવે છે-એ મહાન દોષ આવે છે-માટે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરે એમ માનવું તે દ્રવ્યના ત્રિકાળી સ્વરૂપની હિંસા છે, તેના જેવું મોટું પાપ જગતમાં કોઈ નથી.

પરદ્રવ્યનું હું કરી દઉં એમ માનવું તે જ મહાન હિંસા છે. તે જ મહાન પાપ છે. હિંસા બહારમાં પર પ્રાણી મરે કે દુઃખી થાય તેમાં નથી, પણ હું તે પ્રાણીને સુખી કે દુઃખી કરી શકું એવી માન્યતા તે જ પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપની હિંસા છે; તેમાં મિથ્યાત્વભાવનું અનંત પાપ છે. અને પરનું કરી શકું એવી ઊંધી માન્યતા છોડીને, "હું આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, પરદ્રવ્યનું હું કાંઈ ન કરી શકું, દરેક દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે, સૌ પોત પોતાના કર્તા છે" એમ માનવું તે જ અહિંસા છે—અને એ જ પ્રથમ ધર્મ છે.

પ્રશ્નઃ—શરીર આત્માનું ચલાવ્યું ચાલે અને માણસો ડુંગરાના ડુંગરા તોડી નાંખે છે એ બધું આંખે નજરે દેખાય છે તે છતાં આત્મા પરનું ન કરી શકે એમ કેમ કહો છો? શું આંખે નજરે જોયું તે ખોટું?

નીકળ્યાં, દરબાર કદી બહાર નીકળેલ નહિ, એટલે તેને કાંઈ ખબર પડે નહિ; તે એક ગામથી બીજે ગામ વછેરાંની ખરીદ માટે જતાં હતાં. ત્યાં વચ્ચે ધૂતારાઓ મળ્યા, અને વાતચીતમાં તે ધૂતારાઓએ જાણી લીધું કે આ દરબાર તદ્દન બીન–અનુભવી છે અને વછેરાં લેવાં નીકળ્યા છે. તે ધૂતારાઓએ દરબારને છેતરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બે મોટાં કોળાં લઈને એક ઝાડ ઉપર ટાંગી દીધાં. તે ઝાડ પાસે ઝાડીમાં સસલાનાં બે બચ્ચાં હતાં. હવે તે ધૂતારાઓએ દરબાર સાથે વાતચીત કરીને પોતા પાસે વછેરાંના બે સુંદર ઇંડાં છે–એમાંથી સુંદર વછેરાં નીકળશે, એમ કહીને દરબાર સાથે સોદો કર્યો અને બે વછેરાંની કિંમતના હજાર રૂપિયા લઈ લીધા. પછી ગુપ્ત રીતે ઝાડ ઉપર ટાંગેલા બે કોળાં નીચે પાડયાં, કોળાં અદ્ધરથી પડતાં જ તે ફાટયાં અને અવાજ થયો, તે અવાજ સાંભળીને તુરત જ પાસેની ઝાડીમાં રહેલાં બે સસલાનાં બચ્ચાં નાસવા માંડયા; ત્યાં ધૂતારાઓ તાળી પાડીને કહેવા લાગ્યા કે અરે આપા! આપા! પકડો, આ તમારા વછેરાં ભાગ્યાં! જલદી જાવ નહિંતર સુંદર વછેરાં નાસી જશે. દરબાર તો ખરેખર તેને ઘોડાનાં વછેરાં માનીને તેને પકડવા દોડયા, પણ એ તો કયાંય ઝાડીમાં સંતાઈ ગયા.. પછી દરબારે ઘરે આવીને પોતાના ડાયરામાં વાત કરી, કે શું વછેરાં, નાનકડાં અને સુંદર, જેવા નીકળ્યાં કે તરત જ દોડવા માંડયાં! ત્યારે ડાયરાએ પૂછયું આપા! શું થયું? ત્યારે દરબારે 'વછેરાંના ઇંડાં' ખરીદ કર્યા સંબંધી વાત કરી. ડાયરાના માણસો કહે, આપા! તમે મૂરખ થયા, કાંઈ વછેરાંનાં તે ઇંડાં હોય? પણ આપો કહે–મેં નજરે જોયાંને! પણ વછેરાંનાં ઇંડાં હોય જ નહિ પછી નજરે કયાંથી

કરી શકે એવા અનંત પરદ્રવ્યોના કર્તૃત્વના મહા અહંકારરૂપ ઊંધી માન્યતામાં આવ્યો અને જેમ પોતે પરદ્રવ્યનું કરી શકે છે તેમ પરદ્રવ્ય પોતાનું કરી શકે એમ પણ તે ઊંધી માન્યતામાં આવ્યું એટલે પોતાને નમાલો પરદ્રવ્યને આધીન માન્યો, આ રીતે બન્ને તત્ત્વોને પરાધીન માન્યા છે તે જ તત્ત્વની હિંસા છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કાંઈ કરી શકે એમ માનવું તેમાં પોતાના જ સ્વાધીન સ્વરૂપની હિંસા છે, અને પરાધીનપણાની ઊંધી માન્યતાનું ત્રિકાળી પાપ તે એક સમયની માન્યતામાં છે; તથા "પરદ્રવ્યનું હું કાંઈ જ ન કરી શકું, પરદ્રવ્ય મારું કાંઈ ન કરી શકે, દરેક તત્ત્વો સ્વતંત્ર સ્વાધીન પરિપૂર્ણ છે, સત સ્વરૂપ છે, કોઈ તત્ત્વને કોઈ તત્ત્વનો આધાર નથી" એમ દરેક પદાર્થોની સ્વતંત્રતા માનવી તેમાં ત્રિકાળી સતનો સ્વીકાર છે. સ્વતંત્ર સત સ્વરૂપનો આદર છે એ જ ધર્મ છે.

પ્રશ્નઃ—આત્મા તો અનંત શક્તિવાળો છે, તે પરનું કાંઈ જ ન કરી શકે એવો નમાલો નથી. જો પરનું કાંઈ ન કરી શકે તો આત્માને અનંત શક્તિવાળો કેમ કહેવાય ?

ઉત્તરઃ—આત્મા અનંત શક્તિવાળો છે એ વાત સાચી, પણ આત્માની અનંત શક્તિ આત્મામાં છે, પરમાં આત્માની શક્તિ હોય નહિ. આત્મા ચેતન પદાર્થ છે, અને જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ, પુરુષાર્થ વગેરે અનંત ચૈતન્ય શક્તિ તેનામાં છે, પરંતુ તે શક્તિથી આત્મા પરનું કાંઈ કરી શકતો નથી. પરનું કાંઈ કરવા માટે તો આત્મા તદ્દન શક્તિ રહિત છે અર્થાત્ આત્માની પરદ્રવ્યપણે નાસ્તિ છે તેથી તે પરમાં કાંઈ કરી શકે જ નહિ. પરદ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે, તેમાં આત્માની શક્તિ જઈ કે ચાલી શકે

નહિ; આત્માની અનંત શક્તિ આત્મામાં ચાલે છે. આત્માની પોતા માટે એવી અનંત શક્તિ છે કે પોતાના સવળા ભાવે ક્ષણમાં કેવળજ્ઞાન લ્યે અને પોતાના ઊંધા ભાવે ક્ષણમાં સાતમી નરકે જાય, એવી આત્માની અનંત શક્તિ આત્મામાં કાર્ય કરી શકે છે, પરમાં કિંચિત પણ કાર્ય કરી શકે નહિ.

દરેક તત્ત્વ પોતપોતાના પરિણામનું ધારક છે અર્થાત દરેક વસ્તુ પોતે જ પોતાની અવસ્થાને ધારણ કરે છે. વસ્તુ તે પરિણામી છે અને અવસ્થા તે તેનું પરિણામ છે. પરિણામી અને તેનું પરિણામ એટલે કે વસ્તુ અને વસ્તુની અવસ્થા એ બન્ને જુદાં હોય નહિ—એવું વસ્તુસ્વરૂપ છે; છતાં જે જીવ પરદ્રવ્યનાં પરિણામ હું કરી શકું એમ માને છે તે વસ્તુસ્વરૂપનું વિપરીતપણું ખૂન કરે છે. (વસ્તુસ્વરૂપ તો જેમ છે તેમ જ છે, વસ્તુસ્વરૂપ અન્યથા થતું નથી, માત્ર અજ્ઞાની પોતાના ભાવમાં ઊંધું માને છે, એ ઊંધી માન્યતા જ સંસારનું કારણ છે.)

૭-આત્મા પોતાના જ પરિણામને કરતો પ્રતિભાસો; પુદ્‌ગલના પરિણામને કરતો તો કદી ન પ્રતિભાસો. આત્માની અને પુદ્‌ગલની-બંનેની ક્રિયા એક આત્મા જ કરે છે એમ માનનારા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જડ-ચેતનની ક્રિયા એક હોય તો સર્વ દ્રવ્યો પલટી જવાથી સર્વનો લોપ થઈ જાય-એ મોટો દોષ ઊપજે. (ગાથા-૮૬ ભાવાર્થ)

[સમયસારજીનો આખો કર્તા કર્મ અધિકાર આ જ વિષય ઉપર છે.]

ઉપરના કથનથી એ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટપણે નક્કી થાય છે કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ પણ કરી શકે નહિ. ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બંને જુદાં દ્રવ્યો છે તેથી તેઓ એક બીજામાં કાંઈ પણ કાર્ય-મદદ કે અસર કરી શકે નહિ. નિમિત્ત જો ઉપાદાનનું કાર્ય ૫૦ ટકા કરી દેતું હોય તો ઉપાદાનને નિમિત્તની રાહ જોવી પડે એટલે કે એક દ્રવ્યને પોતાના કાર્ય માટે પરવસ્તુની ૫૦ ટકા જરૂર પડે-એ રીતે વસ્તુની જ પરાધીનતા આવે પરંતુ વસ્તુનું સ્વરૂપ પરાધીન નથી. વસ્તુ સ્વાધીનપણે પોતાના કાર્યને કરે છે.

કોઈ 'નિમિત્ત'ની એવી વ્યાખ્યા કહે કે-

"अपना अस्तित्व कालमें उपादानकारणके रहते हुए, उपादानकारणको कार्यरूप परिणत करा देवे उसका नाम सहकारीकारण अर्थात् निमित्तकारण है"-આવી નિમિત્તની વ્યાખ્યા કરે તો તે તદ્દન ખોટી છે એમ ઉપરના કથનથી બરાબર સિદ્ધ થાય છે. જો નિમિત્તકારણ પોતામાં રહીને ઉપાદાનને કાર્યરૂપ પરિણમાવી દે તો તે નિમિત્ત પોતે જ કર્તા ઠરે, તો પછી ઉપાદાન દ્રવ્યે

કે માટીનો ઘડો માટીમાંથી જ થઈ શકે, બીજા દ્રવ્યમાંથી ન થઈ શકે. પણ પર્યાયાર્થિકનયે એટલે કે જ્યારે પર્યાયની યોગ્યતા બતાવવી હોય ત્યારે દરેક સમયની પર્યાયની યોગ્યતા તે ઉપાદાનકારણ છે અને તે પર્યાય પોતે કાર્ય છે. સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરવામાં આવે તો કારણ-કાર્ય એક જ સમયે હોય છે. (જુઓ તત્ત્વાર્થસાર મોક્ષ અધિકાર ગાથા ૩૫ તથા તેનો અર્થ પૃ. ૪૦૭) આનો અર્થ એવો છે કે દરેક સમયે દરેક દ્રવ્યમાં એક જ પર્યાય થવાની લાયકાત હોય છે, પણ તેની પહેલાંના સમયની કે પછીની પર્યાયમાં તે લાયકાત હોતી નથી. આ કથન પર્યાયાર્થિકનયે સમજવું.

આ સંબંધમાં શ્રી પ્રવચનસાર અ. ૨ ગા. ૭ ની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત ટીકા ઘણી ઉપયોગી છે, તે અહીં વાંચવી. તેમાં છેલ્લી ચાર લીટી (પૃ. ૧૩૫-૩૬) અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. તેમાં લખ્યું છે કે- 'तथैव हि परिगृहीतनित्यवृत्तिनिवर्तमाने द्रव्ये समस्तेष्वपि स्वावसरेपूच्चकासत्सु परिणामेपूत्तरोत्तरष्ववसरेपूत्तरोत्तरपरिणामानुदयनात्पूर्वपूर्व-परिणामानामनुदयनात् सर्वत्रापि परस्परानुस्यूतिसूत्रकस्य प्रवाहस्यावस्थानात्त्रैलक्षण्यं प्रसिद्धिमवतरति।' તેનો ગુજરાતી અર્થ આ પ્રમાણે છે (ગુજરાતી પ્રવ. પા. ૧૬૬):-

જેણે નિત્યવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલી છે એવા રચાતા (પરિણમતા) દ્રવ્યને વિષે, પોતપોતાના અવસરોમાં પ્રકાશતા (પ્રગટતા) સમસ્ત પરિણામોમાં, પછી પછીના અવસરોએ પછી પછીના પરિણામો પ્રગટ થતાં હોવાથી અને પહેલાં પહેલાંના પરિણામો નહીં પ્રગટ થતા હોવાથી તથા બધે ય પરસ્પર અનુસ્યુતિ

ઝરનારો પ્રવાહ અવસ્થિત (ટકતો) હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.'

વળી શ્રી પ્રવચનસાર અ. ૧ ગા. ૮ની સંસ્કૃત ટીકામાં ૧૦ મા પાને શ્રી જયસેનાચાર્યે કહ્યું છે કે–'तच्च पुनरुपादानकारणं शुद्धाशुद्धभेदेन द्विधा। रागादिविकल्परहितस्वसंवेदनज्ञानमागमभाषया शुक्लध्यानं वा केवलज्ञानोत्पत्तौ शुद्धोपादानकारणं भवति। अशुद्धात्मा तु रागादिनामशुद्धनिश्चयेनाशुद्धोपादानकारणं भवतीति सूत्रार्थः॥' તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–

'વળી તે ઉપાદાનકારણ પણ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા બે પ્રકારના છે. રાગાદિ વિકલ્પ રહિત સ્વસંવેદનજ્ઞાન આગમ ભાષામાં શુક્લધ્યાન તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્તિનું શુદ્ધ ઉપાદાન કારણ છે. અને રાગાદિરૂપે પરિણમતો અશુદ્ધ આત્મા અશુદ્ધ નિશ્ચયથી અશુદ્ધ ઉપાદાનકારણ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ છે.' અહીં શુદ્ધ પર્યાયને તથા અશુદ્ધ પર્યાયને બંનેને ઉપાદાનકારણ કહ્યા છે.

હે ભગવાન! જીવને રાગાદિનો કર્તા અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપે કહ્યો તો ઉપાદાન શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા ભેદથી બે પ્રકારનું કઈ રીતે છે? શ્રીગુરુ તેનું સમાધાન કરે છે કે–તપેલા લોઢાના ગોળાની જેમ જે ઔપાધિક ઉપાદાન છે તે અશુદ્ધ ઉપાદાન છે. અને જેમ સોનામાં પીળાશ વગેરે ગુણો છે, જેમ સિદ્ધ જીવમાં અનંત જ્ઞાન વગેરે ગુણો છે તથા જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણતા વગેરે ગુણો છે તેમ જે નિરૂપાધિભાવરૂપ ઉપાદાન છે તે શુદ્ધ ઉપાદાન છે. ઉપાદાન-કારણની વ્યાખ્યા વખતે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપે આ વ્યાખ્યાન બધી જગાએ યાદ કરવું. આ ભાવાર્થ છે.'

અહીં આચાર્યદેવે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પર્યાયને ઉપાદાનકારણ કહ્યું છે, અને સર્વ જગ્યાએ એમ સમજવાની ભલામણ પણ કરી છે.

વળી એ જ પ્રમાણે શુદ્ધ ઉપાદાન અને અશુદ્ધ ઉપાદાન-કારણની વ્યાખ્યા સમયસાર ગા. ૮૦–૮૧–૮૨ ની ટીકામાં પણ તેઓશ્રીએ કરી છે, ત્યાંથી સમજી લેવું.

નિમિત્ત ક્યારે કહેવાય તેની વાત કરી.

હવે, જે રાગ થયો તે રાગને પોતામાં નિશ્ચયનું નિમિત્ત ક્યારે કહેવાય? અર્થાત્ રાગને વ્યવહાર ક્યારે કહેવાય? તેની વાત છે; શું જે રાગ થયો તે પોતે એમ જાણે છે કે હું પરમાં નિમિત્ત થઉં છું? અથવા શું તે રાગ પોતે નિશ્ચયને પમાડે છે? રાગને પોતાને તો કંઈ ખબર નથી. પણ તે રાગનો નિષેધ કરીને—રાગનો આશ્રય છોડીને, સ્વભાવના આશ્રયે નિશ્ચય શ્રદ્ધા—જ્ઞાન પ્રગટ્યાં ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાન એમ જાણે છે કે પૂર્વે આ રાગ નિમિત્ત હતો, અથવા આ પ્રકારનો વ્યવહાર હતો. એ રીતે નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર હોય છે.

જેમ, રાગથી નિશ્ચય પ્રગટતો નથી તેમ પોતે પરને નિમિત્ત થઈ શકતો નથી. પણ જ્યારે નિશ્ચય પ્રગટ કરે છે ત્યારે રાગનો વ્યવહાર કહેવાય છે અને જ્યારે નિશ્ચયથી પરનું કાર્ય તેના પોતાથી જ થાય છે ત્યારે બીજાને નિમિત્તપણાનો આરોપ આવે છે. આમાં સ્વાશ્રય ને પરાશ્રયનો મોટો સિદ્ધાંત છે. સ્વાશ્રયદૃષ્ટિ તે સિદ્ધદશાનું કારણ છે ને પરાશ્રયદૃષ્ટિ તે નિગોદદશાનું કારણ છે. અજ્ઞાની એમ માને છે કે હું પરને નિમિત્ત થઉં, એમાં તેનો પરાશ્રયભાવ છે. જ્ઞાની એમ જાણે છે કે પર પદાર્થોમાં જ્યારે તેના પોતાના ઉપાદાનનું કાર્ય થાય છે ત્યારે આરોપથી મને નિમિત્ત કહે છે,—એમાં તો સ્વાશ્રયપણું ટકાવી રાખીને સ્વ-પરનું જ્ઞાન કર્યું, ઉપાદાન સહિત નિમિત્તનું જ્ઞાન યથાર્થ છે, પણ નિમિત્તના આશ્રયે ઉપાદાનનું જ્ઞાન યથાર્થ હોય નહિ. જ્યારે રાગનો નિષેધ કરીને

સ્વભાવના લક્ષે નિશ્ચય પ્રગટ કર્યો ત્યારે રાગને ઉપચારથી વ્યવહાર કહ્યો. અથવા તો સ્વભાવના આશ્રયરૂપ શુદ્ધ ઉપાદાન પ્રગટ્યું ત્યારે રાગાદિને નિમિત્ત તરીકે જાણ્યા. પણ કોઈ એમ માને કે હું આ રાગ કરું છું તે મને વીતરાગતાનું નિમિત્ત થશે-તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કેમ કે તેના અભિપ્રાયમાં રાગનો આશ્રય છે પણ સ્વભાવનો આશ્રય નથી. તેવી જ રીતે કોઈ એમ માને કે હું જે વ્યવહાર કરું છું તે મને નિશ્ચય શ્રદ્ધા જ્ઞાન પ્રગટવાનું કારણ થશે—તો તે પણ વ્યવહારના આશ્રયમાં અટકેલો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. રાગનો આશ્રય છોડે ત્યારે તેને વ્યવહારનો આરોપ આવે છે, રાગાદિનું લક્ષ છોડીને ઉપાદાન પ્રગટ કરે ત્યારે તેને નિમિત્તપણાનો આરોપ આવે છે. પણ જે રાગ અને નિમિત્તના આશ્રયમાં જ અટક્યો છે તેને તો ઉપચાર પણ હોતો નથી.

પરનું કાર્ય—જીવન, મરણ, સુખ, દુઃખ, ઇત્યાદિ-થતાં પોતાને નિમિત્તનો આરોપ આવે છે. પણ 'હું પરજીવોને સુખ-દુઃખમાં નિમિત્ત થાઉં' એમ જેનું જોર પર તરફ જાય છે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તે પર દ્રવ્યની ક્રિયાનો નિશ્ચય ભૂલી જાય છે. પરમાં ક્રમબદ્ધ અવસ્થા સ્વયં થાય છે, તેને બીજાની અપેક્ષા નથી, એ તેનો નિશ્ચય છે. અને તે નિશ્ચયના જ્ઞાન સહિત તે પદાર્થના નિમિત્તનું જ્ઞાન કરવું તે વ્યવહાર છે.

પર વસ્તુ બંધનનું કારણ નથી પરંતુ જીવ પોતે સ્વાશ્રય છોડીને પર વસ્તુના આશ્રયે એકત્વબુદ્ધિ કરે છે તે જ બંધનનું કારણ છે. 'હું આત્મા જ્ઞાયક છું' એવી સ્વાશ્રયદૃષ્ટિ જ્યારે ન રહી ત્યારે પર વસ્તુમાં એકત્વબુદ્ધિ થઈ એટલે 'પરને હું નિમિત્ત થાઉં' એમ પર વસ્તુનો આશ્રય કરે છે; પર સાથેનો સંબં-

કરે છે. 'હું પરનો નિમિત્ત થનાર' એટલે કે હું જ્ઞાનભાવ નથી પણ પર તે જ હું છું' એવી અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ છે. 'હું નથી ને પર છે' એવા જ અભિપ્રાયથી પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને ભૂલીને પરનો આશ્રય કરે છે. જે રીતે સ્વભાવનું હોવાપણું છે તે રીતે પોતાના અભિપ્રાયમાં અજ્ઞાનીને બેઠું નથી એટલે પરમાં જ પોતાપણાની મિથ્યા માન્યતા તે કરે છે, એટલે તેને કોઈ પણ પરાશ્રયભાવથી જુદાપણું રહ્યું નથી, તેથી તે જીવ પરાશ્રયભાવથી બંધાય જ છે.

હું મારા જ્ઞાન સ્વભાવપણે છું ને પરપદાર્થપણે નથી, હું જ્ઞાનભાવ છું ને પરભાવ હું નથી–આમ જેના અભિપ્રાયમાં પોતાનો સ્વભાવ બેઠો છે એવા જ્ઞાનીને ક્યાંય પણ પરાશ્રયબુદ્ધિ રહી નહિ એટલે સ્વાશ્રયભાવે તેની મુક્તિ જ છે. સ્વાશ્રયદૃષ્ટિ અને પરાશ્રયદૃષ્ટિ ઉપર જ મુક્તિ ને બંધનનો આધાર છે. સ્વભાવમાં પરાશ્રયે થતી કોઈ પણ વૃત્તિઓ નથી, તેથી જેને સ્વભાવદૃષ્ટિ થઈ તેને કોઈ પણ પરાશ્રય કરવાનો ન રહ્યો એટલે કે સંસાર જ ન રહ્યો. અજ્ઞાનીને સ્વભાવદૃષ્ટિ નથી એટલે 'પરમાં જ હું છું, હું નથી પણ પર તે જ હું છું' એમ તે સ્વને ઉડાડે છે. પોતાનું જે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે તે ભાસતું નથી પણ પરનું જ અસ્તિત્વ ભાસે છે એટલે પરમાં 'આ જ હું' એમ પરાશ્રયમાં એકત્વબુદ્ધિ કરે છે. અજ્ઞાનીને 'હું નથી, આ (પર) છે, તેનું હું કરું, તેનો હું નિમિત્ત થઉં' એવા પ્રકારની પરાશ્રયદૃષ્ટિ છે, પણ સ્વભાવનો આશ્રય નથી, તેથી તેને બંધન જ છે–સંસાર જ છે.

જ્ઞાનીને પોતાના નિરપેક્ષ સ્વભાવની એકત્વબુદ્ધિ પ્રગટી છે અને પરમાં એકત્વબુદ્ધિ નાશ પામી છે. તેથી તેઓ એક સ્વાશ્રિત

જ્ઞાનભાવે જ રહે છે, તેમની દૃષ્ટિમાં પરાશ્રિતભાવનો અભાવ છે. અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં સ્વનો જ અભાવ છે, એટલે તેને કોઈ પણ પ્રકારે પરાશ્રયભાવ જ છે. પરનો હું કર્તા નથી એમ માને પણ પરનો હું નિમિત્ત થાઉં છું–એમ માનીને તે પરાશ્રયદૃષ્ટિ છોડતો નથી. બધી વસ્તુઓનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે, કોઈ પણ વસ્તુનું પરિણમન તારા પરિણામોની અપેક્ષા રાખતું નથી, છતાં પણ 'મારા પરિણામો પર વસ્તુને નિમિત્ત થાય' એવી જે એકત્વબુદ્ધિ તે જ અનંત જન્મ-મરણનું કારણ છે. પરમાં નિમિત્ત થવાની દૃષ્ટિ છે તે જ પરાશ્રયદૃષ્ટિ છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિને પરમાં એકપણાનો અધ્યવસાય છે કે 'હું પરને સુખી-દુઃખી કરું ને પર મને સુખી-દુઃખી કરે ઇત્યાદિ.' પર સાથેના સંબંધની અજ્ઞાનીની આ માન્યતા જ સંસાર છે, તે જ અધર્મ છે, ને તે જ બંધન છે. જ્ઞાનીને સ્વાશ્રિતદૃષ્ટિ થતાં પર સાથેના સંબંધની માન્યતા છૂટી ગઈ છે, ને વિકાર સાથેના સંબંધનો અભિપ્રાય ટળી ગયો છે, તેને સંસાર નથી, બંધન નથી, અધર્મ નથી. જ્ઞાનીને જે અલ્પ રાગાદિ છે તેનો નિષેધ વર્તતો હોવાથી ખરેખર તેને બંધન નથી.

પ્રશ્નઃ—હું પરને નિમિત્ત થાઉં એવી માન્યતામાં શું દોષ છે?

ઉત્તરઃ—હું પરને નિમિત્ત થાઉં એટલે કે મારી અપેક્ષાથી બીજાની અવસ્થા થાય, બીજા દ્રવ્યો સ્વતંત્ર નથી પણ 'તેઓ પરિણમવા માટે મારી અપેક્ષા રાખે એવા પરાધીન છે'–એવી જેની બુદ્ધિ છે તેણે પરવસ્તુના સ્વતંત્ર સ્વભાવને જાણ્યો નથી. સ્વતંત્ર સ્વભાવનો નિષેધ કર્યો છે. અને વસ્તુના સ્વતંત્ર સ્વભાવને—

જાણવાનો પોતાના જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે, તે જ્ઞાનસ્વભાવને તેણે માન્યો નથી, એટલે તેણે જ્ઞાનસ્વભાવે પોતાની હૈયાતીને સ્વીકારી નથી પણ વિકાર સ્વરૂપે જ આત્માની હૈયાતી માની છે, પોતાના આત્માનો જ અભાવ માન્યો છે. આ જ સૌથી મોટો અધર્મ છે, ને એ જ સંસાર છે.

આત્માનો સ્વભાવ બધાને જાણવાનો છે, પણ કોઈને નિમિત્ત થવાનો આત્માનો સ્વભાવ નથી. નિમિત્ત–નૈમિત્તિકભાવ વર્તમાન એક જ સમય પૂરતો છે, તેને જે પોતાનું સ્વરૂપ માને છે તે પર્યાયમૂઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. બધાયને જાણનાર સળંગ જ્ઞાન-સ્વભાવી હું છું–એમ ન માનતાં, એક પણ ઠેકાણે મારા નિમિત્તની અપેક્ષા છે એમ જેણે માન્યું છે તેણે ત્રણેકાળના બધાય પદાર્થોની સ્વતંત્રતાને ઉડાડી છે, અને બધાને જાણનાર પોતાનો સર્વજ્ઞ સ્વભાવ તેને પણ ઉડાડયો છે, તેને સર્વજ્ઞ ભગવાનની શ્રદ્ધા નથી, સર્વજ્ઞ ભગવાને શું કહ્યું તેની પણ શ્રદ્ધા નથી. 'પર વસ્તુઓ પરાધીન છે, પરવસ્તુને મારી અપેક્ષા છે–' એમ અજ્ઞાની માને ભલે, પણ તેથી કાંઈ પર વસ્તુ પરાધીન થઈ જતી નથી, માત્ર તે અજ્ઞાનીને તેના ઊંધા અભિપ્રાયથી અનંત સંસારભાવ વધે છે.

'પરવસ્તુના કામમાં હું નિમિત્ત થઉં છું એટલે કે પર વસ્તુઓને મારી અપેક્ષા છે, મારા દયાના શુભ પરિણામ હોય તો પર જીવ બચી જાય, મારા હિંસાના અશુભ પરિણામ હોય તો પર જીવ મરી જાય, મારા શુભ પરિણામ હોય તો સત્ય ભાષા બોલાય' એવા પ્રકારની માન્યતા તે અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનને લીધે જ તેને પરનું કરવાપણું અને પર સાથેનો સંબંધ દેખાય છે. ખરેખર એમ છે નહિ. ૩૧ મા શ્લોકમાં આચાર્યદેવ કહે છે

કે-આ અજ્ઞાનને પામીને જે જીવો પરથી પરનાં મરણ, જીવન, સુખ, દુઃખ દેખે છે અર્થાત માને છે તેઓ અહંકાર-રસથી કર્મ કરવાનાં ઇચ્છુક છે અને તેઓ નિયમથી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, પોતાના આત્માનો જ તેઓ ઘાત કરે છે. ઊંધી માન્યતાને લીધે, જેવું સ્વરૂપ છે તેવું દેખાતું નથી પણ બધું ઊંધું જ ભાસે છે. એક બીજાનું કાંઈ કરે એવું વસ્તુસ્વરૂપ છે નહિ છતાં અજ્ઞાનને લીધે જ અજ્ઞાનીને તેવું ભાસે છે. મારે લીધે પરને કાંઈ થાય, ને પરને લીધે મને કાંઈ થાય-એમ અજ્ઞાનથી જ દેખાય છે. આ જગતમાં જે કાંઈ બંધન અને દુઃખ છે તે અજ્ઞાનથી જ છે. જ્ઞાનીને બંધન નથી-દુઃખ નથી.

જેને પરથી જુદા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની ખબર નથી તે જીવ જે જે પદાર્થને જુએ છે તે તે સર્વ પદાર્થોમાં પોતાપણાની માન્યતાથી જુએ છે, એકપણાનો અધ્યવસાય રાખીને જ જોતો હોવાથી તેને બધું ઊંધું દેખાય છે. જે વસ્તુને જુએ તે વસ્તુરૂપે જ પોતાને માની લે છે પણ વસ્તુ એમ નથી. ફક્ત અજ્ઞાનથી જ એમ ભાસે છે. જો અજ્ઞાન છોડીને જ્ઞાનભાવથી જુએ તો સ્વતંત્રતા ભાસે. અજ્ઞાનને લીધે જ સ્વતંત્રતા ભાસતી નથી. આ લાકડું ઊંચું થયું. ત્યાં, 'આ હાથે લાકડાને ઊંચું કર્યું' એમ અજ્ઞાનથી જ ભાસે છે, બે દ્રવ્યોની એકતારૂપ માન્યતાથી જ એમ લાગે છે. જ્ઞાનીઓને સમ્યગ્જ્ઞાનથી એમ ભાસે છે કે લાકડું તે વખતના પોતાના પર્યાયના સ્વભાવથી જ ઊંચું થયું છે, હાથને લીધે થયું નથી. તેવી જ રીતે મારા હિંસા કે દયાના ભાવને લીધે પર જીવ માર્યો કે બચ્યો-ઇત્યાદિ પ્રકારની જેટલી માન્યતાઓ છે તે સર્વે અજ્ઞાનને લીધે જ છે. બધાય જીવો

પોતપોતાની તે તે વખતની સ્વતંત્ર અવસ્થાથી જ સુખી કે દુઃખી થાય છે. પોતા સિવાય બીજા સર્વે પદાર્થોની જે જે અવસ્થા થાય છે તે બધાય પર દ્રવ્યના ભાવો છે, પોતાના ભાવો નથી. પોતા વડે પર દ્રવ્યના ભાવોને કરી શકવા અશક્ય છે. માટે, અજ્ઞાનીના અધ્યવસાયનો 'પરમાં કાંઈક કરું' એવો જે આશય છે તે મિથ્યા છે, અને તે જ બંધનું કારણ છે.—જેમ આકાશને ફૂલ હોતાં જ નથી તેથી, 'હું આકાશના ફૂલને ચૂંટું છું' એવો અભિપ્રાય મિથ્યા છે–ખોટો છે; તેમ પરવસ્તુમાં પરવસ્તુનો વ્યાપાર જ નથી, પરવસ્તુના ભાવો પોતામાં અસત્ છે તેથી, 'હું પરવસ્તુમાં કાંઈક કરું' એવો જે અજ્ઞાનીનો અધ્યવસાય છે તે ચોક્કસપણે મિથ્યા છે, ખોટો છે, જુઠો છે, નિરર્થક છે. જીવની જે ખોટી માન્યતા છે તે માન્યતા પ્રમાણે પરમાં બનતું નથી માટે તે ખોટી માન્યતા પરમાં નિરર્થક છે અને તે ખોટી માન્યતા પોતામાં અનર્થક છે; પોતાના આત્માને અનંત સંસારમાં રખડાવવા માટે તે માન્યતા સાર્થક છે, પણ પરમાં તો તદ્દન નિરર્થક છે.

પ્રશ્ન:—નિશ્ચયથી તો પરનું કાંઈ પણ કરી ન શકાય એ વાત સાચી છે, પણ વ્યવહારથી તો પરનું કરી શકાય છે ને?

ઉત્તર:—નિશ્ચય પોતામાં ને વ્યવહાર પરમાં—એવું કાંઈ નિશ્ચય વ્યવહારનું સ્વરૂપ નથી. કોઈ પણ રીતે પરદ્રવ્ય સાથેની એકતાનો અભિપ્રાય છોડવો નથી તેથી અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે વ્યવહારથી તો પરનું કરાય. જ્ઞાની કહે છે કે ભાઈ, વ્યવહારથી પણ પરનું કાંઈ તું કરી શકતો નથી. વ્યવહાર શું કહેવાય તેનું પણ તને જ્ઞાન નથી. જ્યાંસુધી પર સાથેના સંબંધનો અભિપ્રાય ઊભો છે ત્યાંસુધી વ્યવહારની પણ ખબર પડશે નહિ

પર પદાર્થનું કામ તેના પોતાથી થયું તે તો તે પદાર્થનો નિશ્ચય છે અને તેના કાર્ય વખતે નિમિત્તરૂપ બીજા પદાર્થની હાજરીને તેનું નિમિત્ત કહેવું તે તેનો વ્યવહાર છે. એટલે કે દરેકે દરેક પદાર્થ સ્વતંત્ર છે નિરપેક્ષ છે, તે નિશ્ચય છે અને એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થનું નિમિત્ત કહેવું તે વ્યવહાર છે. પરંતુ એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થે કાંઈ કર્યું એમ માનવું તે વ્યવહાર નથી, તે તો અજ્ઞાન છે.

પ્રશ્નઃ—વ્યવહારથી પરનું કરી ન શકે, પણ 'મેં પરનું કર્યું'' એમ વ્યવહારથી બોલાય તો ખરું ને?

ઉત્તરઃ—બોલવાની ક્રિયા તો જડની છે, ભાષા જડ છે. બોલવા ઉપર જેની દૃષ્ટિ છે તે અજ્ઞાની છે. જ્યારે બોલાય છે ત્યારે અંતરનો અભિપ્રાય સાચો છે કે ખોટો તે ઉપર જ ધર્મ-અધર્મનું માપ છે. જો સાચો અભિપ્રાય હોય તો ધર્મ છે, ખોટો અભિપ્રાય હોય તો અધર્મ છે. અંતરના અભિપ્રાયને તો દેખતો નથી અને ''આમ બોલાય ને તેમ બોલાય' એમ ભાષાને વળગે છે તે બહિર્દૃષ્ટિ છે.

એક સમયનો પરાશ્રયભાવ તે જ સંસાર છે, ત્રિકાળી આત્મસ્વભાવમાં તે નથી. સ્વભાવ પોતે પોતાના જ આશ્રયે ટકનાર છે, વિકારભાવનો આશ્રય પણ સ્વભાવને નથી તો પરવસ્તુનો આશ્રય તો હોય જ ક્યાંથી? મારે પરવસ્તુનો આશ્રય નથી ને પરવસ્તુને મારો આશ્રય નથી—આવી દૃષ્ટિમાં સંસાર રહ્યો નહિ. વિકાર કદી પરાશ્રય વગર હોય નહિ, જ્યાં પરાશ્રયનો જ અભિપ્રાય ટળ્યો ને સ્વાશ્રય કર્યો ત્યાં કોના આશ્રયે વિકાર થાય? એટ

જ્ઞાનીને સ્વાશ્રયદૃષ્ટિમાં મુક્તિ જ છે. અને 'મેં પરનું કર્યું', વ્યવહારથી હું પરનું કરું' એવા અજ્ઞાનીના અભિપ્રાયમાં પરમાં એકત્વબુદ્ધિરૂપ મિથ્યાત્વભાવ ભરેલો છે. હું પરને નિમિત્ત થાઉં એટલે શું ? એનો અર્થ તો એ થયો કે મારું લક્ષ સ્વાશ્રયમાં ન ટકે પણ ક્યાંક પરમાં લક્ષ જાય, મારો રાગ પરમાં વળે અને હું તે પરનો નિમિત્ત થાઉં, ત્યારે તે પરની અવસ્થા થાય—આવી અજ્ઞાનીની બુદ્ધિમાં રાગ સાથે અને પર સાથે એકતા ઊભી છે. તેને ક્યાંયથી છૂટા પડવાનો અભિપ્રાય નથી. હું તો જ્ઞાનરૂપ છું, જ્ઞાનનું કાર્ય માત્ર જાણવાનું જ છે, પણ રાગ કરીને પરને નિમિત્ત થવાનું કામ જ્ઞાનનું નથી. જ્ઞાનસ્વભાવ તો પરથી નિરપેક્ષ છે. -આમ જે પોતાના સ્વભાવને નથી જાણતો, અને પર સાથેની લપ ઊભી કરે છે તે જીવ સાચા જ્ઞાન પરિણામને ઓળખતો નથી, અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના કથનનું જે મૂળ પ્રયોજન છે તેને પણ તે સમજતો નથી. એકલો નિરપેક્ષ જ્ઞાનભાવ બતાવવાનું જ જ્ઞાનીઓનું પ્રયોજન છે. એ જ્ઞાનભાવને સમજ્યા વગર અહિંસા-હિંસાદિના જે કોઈ શુભ કે અશુભ પરિણામ કરે તે બધાય ફક્ત પોતાને જ અનર્થનું કારણ થાય છે, પરમાં તો તેનાથી કિંચિત્-માત્ર થતું નથી. હિંસા કે અહિંસાના જે શુભ-અશુભ પરિણામ છે તે ખરેખર સંસારનું મૂળ કારણ નથી પણ તે પરિણામમાં એકત્વબુદ્ધિ જ સંસારનું મૂળ કારણ છે. શુભ પરિણામમાં એકત્વબુદ્ધિ વગર તેનાથી ધર્મ માને જ નહિ. અને હું પરને મારી-બચાવી શકું એમ, પરમાં એકત્વબુદ્ધિ વગર માને જ નહિ. હું પરને સુખી કરી દઉં-એવી માન્યતાથી પર જીવ તો કાંઈ સુખી થઈ જતા નથી પણ તે માન્યતાથી પોતે જ દુઃખી થાય.

છે. પરનું ભલું કરવાની માન્યતાથી માત્ર પોતાનું જ અનર્થ જ થાય છે, પરનું તો કાંઈ જ થતું નથી. પરનું ભલું–બૂરું તેના પોતાના પરિણામને આધીન છે.

જેનો વિષય ન હોય તે નિરર્થક છે, એટલે કે જીવ જે પ્રમાણે માનતો હોય તે પ્રમાણે જો વસ્તુસ્વરૂપ ન હોય તો તેની માન્યતા નિરર્થક છે, મિથ્યા છે. અજ્ઞાનીની એવી માન્યતા છે કે હું પર જીવોને કંઈક કરું. પણ પોતે પર જીવોને કાંઈ કરી શકતો નથી, માટે તેની માન્યતા નિરર્થક હોવાથી મિથ્યા છે, અને તે જ બંધનું કારણ છે. શું પર વસ્તુની પર્યાયનું પરિણમન તારી અપેક્ષા રાખે છે? કે તે પોતે પોતાના દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાથી જ પરિણમે છે? એ દ્રવ્ય એના પોતાથી સ્વતંત્રપણે પરિણમતુ હોવા છતાં તું એમ માન કે તેના પરિણમનમાં મારી અપેક્ષા છે–તો તારી તે માન્યતા તને જ દુઃખનું કારણ છે. તારી પરમાં એકત્વબુદ્ધિથી જ સંસાર છે. તારો જે અભિપ્રાય છે તે પ્રમાણે વસ્તુમાં તો બનતું નથી. પરનું કરવાનો તારો અભિપ્રાય અને પરિણામ તો વ્યર્થ જાય છે–નિરર્થક છે–ખોટાં છે અને તને જ તે બંધનું કારણ છે.

આત્મા અને પરવસ્તુઓ જુદાં છે. આત્મા પોતાના સ્વભાવનો આશ્રય છોડીને જે ઊંધી માન્યતા કરે છે તેમાં પરનો આશ્રય છે, અર્થાત્ પરમાં એકાકાર બુદ્ધિથી મિથ્યાત્વ થયું છે. પરંતુ તેની મિથ્યા માન્યતાનો કોઈ વિષય નથી અર્થાત્ તેની મિથ્યામાન્યતા પ્રમાણે વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી. જગતમાં પરવસ્તુઓ છે ખરી, પરંતુ અજ્ઞાનીના અભિપ્રાય મુજબ તેનું સ્વરૂપ નથી. પરની અપેક્ષા રાખે એવું વસ્તુસ્વરૂપ નથી. આમ નિરપેક્ષ વસ્તુસ્વરૂપને સમજીને

પરાશ્રય છોડીને સ્વાશ્રયમાં ટકવું તે જ મુક્તિનો ઉપાય છે.

પ્રશ્નઃ—'પરને હું સુખી કરી શકું' એવી અમારી માન્યતા ભલે ખોટી હોય, પણ પરને સુખી કરવાના અમારા ભાવ છે તે તો સારા છે ને?

ઉત્તરઃ—તારો સ્વભાવ જેમ હોય તેમ માત્ર જાણવાનો છે, તેને બદલે, હું જાણનાર નહિ પણ પરનો કરનાર એવા અભિપ્રાયથી તું તારા આત્માને જ હણી નાંખે છે. 'હું પરને સુખી કરું' એવા તારા ભાવ તારા આત્માને અનંત દુઃખનું કારણ છે, તો તે ભાવને સારા કોણ માને? પહેલાં તું વસ્તુસ્વરૂપ સમજીને તારો અભિપ્રાય તો સાચો કર, સાચો અભિપ્રાય થયા પછી શુભ કે અશુભભાવ આવશે તેનું કર્તાપણું તને નહિ રહે, અને તેમાં એકતાબુદ્ધિ નહિ થાય. માટે સૌથી પહેલાં બધાય પરનો આશ્રય છોડીને બધાયથી નિરપેક્ષ તારા સ્વભાવને સમજ.

'સામો જીવ એની મેળે સમજવાનો છે અને તેમાં હું નિમિત્ત થવાનો છું, તેથી તેને નિમિત્ત થવા માટે મને આ શુભરાગ થાય છે'—આવો જેનો અભિપ્રાય છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેને હજી પરાશ્રયદૃષ્ટિ છે, શું પર જીવને નિમિત્ત થવા ખાતર તેં રાગ કર્યો છે? શું સામો જીવ સમજણ માટે તારા શુભરાગની અપેક્ષા રાખે છે? તને જે રાગ થયો છે તે પરને નિમિત્ત થવા માટે થયો નથી પણ તારા જ દોષથી થયો છે. આ બેમાં મોટું અંતર છે. રાગ વખતે, જેની સ્વાશ્રયદૃષ્ટિ છે તે જીવ પોતાના પર્યાયની લાયકાત જુએ છે, અને જેની પરાશ્રિતદૃષ્ટિ છે તે જીવ પરની લાયકાત જુએ છે અને પરના કારણે રાગ માને છે. પર

વસ્તુ માત્ર જ્ઞાનનું જ નિમિત્ત છે તેને બદલે અજ્ઞાની તેના કારણે રાગ માને છે. પોતાનો રાગ પરને નિમિત્ત થવા માટે થતો નથી તેમ જ પરવસ્તુને તે રાગની અપેક્ષા નથી. 'પરવસ્તુને સુખ-દુઃખ થવાનાં જ છે અને તેમાં હું જ નિમિત્ત થવાનો છું માટે મને રાગ-દ્વેષ થાય છે'–એ માન્યતા ખોટી છે. રાગ કરીને પરનું નિમિત્ત થવાની જેની દૃષ્ટિ છે તેને રાગમાં અને પરમાં જ એકત્વબુદ્ધિ છે. તેને સદાય પર ઉપરના લક્ષે રાગ કર્યા કરવો છે ને પરનું નિમિત્ત થવું છે. પર સાથેનો સંબંધ રાખ્યા કરવો છે. પણ પર સાથેનો સંબંધ તોડીને આત્માના સ્વભાવનો આશ્રય કરવો નથી. પર સાથેના સંબંધની દૃષ્ટિ એ જ બંધનું મૂળ છે, ને એ જ સંસારનું કારણ છે, એ જ મિથ્યાત્વ છે. અને પરની અપેક્ષા રહિત નિજસ્વભાવનો આશ્રય તે જ મુક્તિનું કારણ છે.

